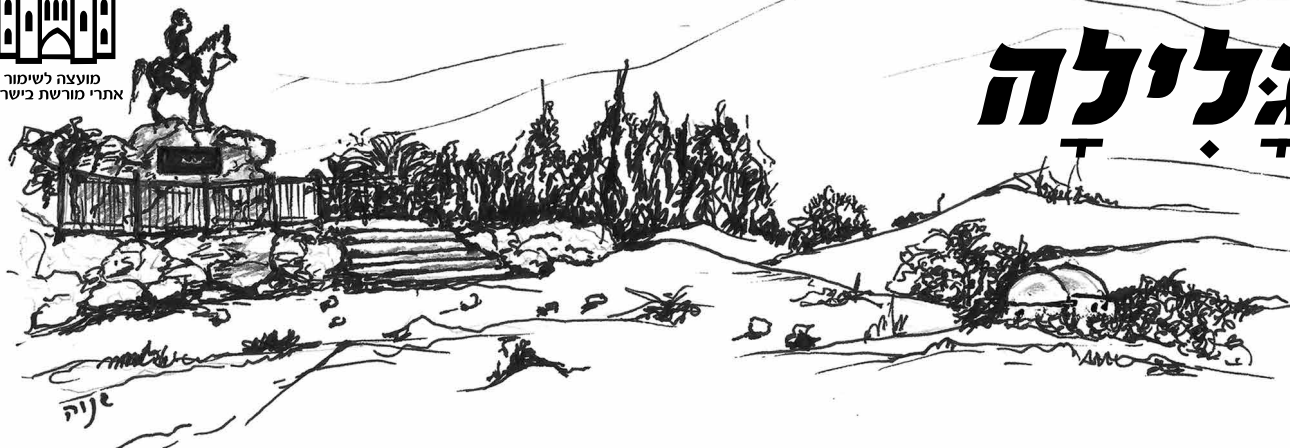

הגלילה

גיליון מספר 49 | כסלו תשפ"ב | נובמבר 2021

עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל

טבריה וחומותיה זכו לסקירה היסטורית ועכשווית של שלי-אן פלג. במאמר נוסף שעניינו טבריה חושפים - נירית שלו-כליפא ושי פרקש את סיפור **ציורי הקיר של הצייר אמיל ריץ** בכנסיית סנט פטרוס הקדוש, הסמוכה לטיילת של טבריה. אלי אשכנזי משתף אותנו עם **הסליק שנחשף בבית גורדון** במסגרת מיזם 'ארץ חפץ', ובפתיח סקירה קצרה על האדריכלות של בית גורדון שכתבה רוני פלמוני.

על שרונה בגליל - מאחזיה ל'חומה ומגדל' ומושב עובדים, כתבו ענת אסתרליס ודודתן גורן, זו תמצית מתיק תיעוד שהוכן במסגרת הגשת התב"ע למושב שרונה. שאול כוכבי חותם את הגיליון עם שימור ושיה, על **הטרקטור קטרפילר הטוונטי-טו** של קיבוץ הזורע.

לסיום, חזרה למקור הקריאה 'הגלילה'... והפעם מרשמיו של יוסף ויץ. 'הגלילה'... כפי שכתב ויץ בספר 'העליה השנייה' שערכה ברכה חבס. ויץ התבונן, לדבריו, בוויכוח שהתעורר בין 'היהודאים' לבין 'הגליליים'. היה זה נושא לוויכוחים סוערים שהתנהלו בין החברים שנזדמנו לעבודתם בכרמים במושבות יהודה. 'הרהורי גליל' פקדו גם אותם, פועל במושבה רחובות באותם הימים, וגם הוא חלם על הגליל ונפשו ערגה לנופים - "נכספתי למרחב ואחליתי בנפשי לעלות הגלילה. שם אעבוד בשדות מרחב ושם אמצא מה שחסר כאן, ביהודה."

בתקופת מלחמת העולם הראשונה חזר ויץ לגליל התחתון וניהל את חוות הנטיעות של אגודת נטעים בסג'רה. בעקבות המרד הערבי (1936 - 1939) הוביל ויץ, בתפקידו כמנהל מחלקת הקרקעות והייעור בקק"ל, את מפעל ההתיישבות 'הגלילה' - תרצ"ח, בו קרא לצעירים לבוא ולהתיישב בגליל העליון.

לפנינו גיליון נוסף של 'הגלילה' - עלון מחוז צפון של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל. הגיליון מציג שימור והתחדשות ולצערנו גם פגיעה באתרים במחוז. אתם הקוראים ונאמני השימור נקראים להמשיך ולהתבונן מסביב, לבחון את העשייה ולהתריע במקרים בהם אתם מזהים פגיעה במבנים ובאתרים.

והפעם ב'הגלילה' - סקירה של אורי בן ציוני, מנהל מחוז צפון, על אתרים במחוז שעניינה שימור והצלה לצד המשך פגיעה באתרים. הגיליון משלב מאמרים המציגים עבר, הווה ומחשבות לעתיד של מספר מבנים ואתרים היסטוריים והפעם, מארח הגיליון את מחוז חיפה עם מאמר המוקדש לשימור ביתו של תאופיק טובי - **זה קורה רק בחיפה**, שחיברו אסנת רבי מילובן, נעמה נאמן מזרחי ויוסי בן-אראצי, המפנה את הזרקור לחשיבות שימור המורשת של כלל תושבי הארץ. זו עוד דוגמה מעניינת לסוגיה בה אנו עוסקים בגיליונות 'הגלילה' - מה משמרים ואת המורשת של מי משמרים?

רבקה אמבון תיעדה את **מצודת בירה** ומציגה במאמר את סיפורו של המקום שהיה לסמל, וגלי גלעדי השלימה את החלק האדריכלי - עבודתו של האדריכל מטריקין שתכנן את המצודות ששימשו כאתרי אחיזה ליישובים חדשים שנוסדו באותה התקופה. בצלאל רינות מפנה זרקור לחוות החקלאיות שהוקמו בארץ בתקופת המנדט, ומתמקד בסיפורה של חוות א'אשרפיה - כיום **חוות עדן**. מעמק בית שאן נעבור לעמק יזרעאל ולקיבוץ מרחביה, שם פורש זאב הררי את גלגוליו של **הסילו הראשון** שהוקם בקיבוץ מרחביה בשנת 1929, שאמנם לא עבר שימור, אך בזכות שינוי הייעוד באה לו עדנה, ונקווה שבהמשך יושלם גם תהליך השימור.

הגלילה...

א

הסיסמה "הגלילה", שהחלה לנצר במחנה הפועלים שבמושבות יהודה בסוף שנת תרס"ח, גברה והלכה בשנת תרס"ט. סייעו לכך שתי סיבות: אחת, רפיון רוח ודלדול כוח בתזית הלוחמים לכיבוש העבודה ביהודה ושניה, — ההתלהבות הרעננה שעלתה מבין ה"גליליים", הן במכתבים שהיו מריצים אל חבריהם אשר נשארו ביהודה והן בדיבור שנשמע בפיהם של אחדים מהם כשבאו לבקר את יהודה. הם השפיעו לא רק בדבריהם אלא גם — ולפעמים ביחוד — במלבושיהם: היו חובשים כפיה ועגל על ראשם ומפשילים עביה על כתפם, מעשה חירות וגבורה, כסמל "הגליל שלנו".

העבודה היומיומית ממשיכה ומזמנת אתגרים, מאבקים, הצלחות ולעיתים גם כישלונות. הפעם בחרתי להציג מספר דוגמאות איתן התמודדנו בחודשים האחרונים. כמו במרבית המקרים עירנות הציבור, הגברת הפיקוח והמודעות מסייעים למנוע פגיעה באתרים ובמבנים היסטוריים.

שימור צריף אום ג'וני

במהלך 2010 ביצעה המועצה לשימור עבודת שיחזור של צריף אום ג'וני, מקום ההתיישבות הראשון של חלוצי דגניה א' לרגל 100 שנים לעלייה לקרקע. השחזור נעשה על פי תמונתו המפורסמת של סוסקין.

הצריף של דגניה לאחר הטיפול והחידוש 2021
צילום: אורי בן ציוני

הצריף באום ג'וני 1910
צילום: סוסקין

לפני שנה נקראה המועצה לשימור על ידי דגניה א' בחזרה לטפל בצריף של אום ג'וני בעקבות בליית לוחות העץ שנוצרה כתוצאה מהשמש הקופחת ותחזוקה לקויה.

במהלך 2021 שומרו הלוחות החיצוניים, שרבים מהם היה צריך להחליף, העבודה בוצעה על ידי צוותי המועצה לשימור בניהול ארנון חפץ, מנהל השימור הפיסי במועצה לשימור.

ב' 2016 נדרש הקיבוץ, על ידי היחידה הארצית לאכיפת דיני התכנון והבנייה, להרוס את הצריף בטענה שנבנה לדבריה שלא על פי ההיתר הנדרש ונעשה בו שימוש חורג. בסופו של דבר הצליחו אנשי דגניה לשכנע את גורמי האכיפה כי מדובר בצריף שהיה במקום, נהרס ונבנה מחדש.

מאבק כנגד אישור הריסה למבנה היסטורי בטבריה

תצלומים: אלי אשכנזי

מתוך הכתבה שפורסמה בנושא בוואלה ב-26.6.2021
"מוחקת את עברה: טבריה תהרוס שני בתים בני מאה שנה בשכונת מואריס"

המועצה לשימור הגישה ערר לוועדת הערר במחוז צפון, כנגד אישור הריסת מבנה היסטורי מבולט משנת 1920 על ידי ועדת השימור של הוועדה המקומית טבריה.

היום מבקש לחפור מתחת למבנה חניון תת קרקעי וכן להקים מבנה גדול יותר שיעמוד במקומו של המבנה ההיסטורי. המועצה לשימור נאבקה כנגד התנהלות העירייה והוועדה המקומית בהקשר למבנים ההיסטוריים של טבריה.

עיריית טבריה, בניגוד להוראות התוספת הרביעית לחוק התכנון והבנייה, מעולם לא יזמה הכרזה על אתריה ההיסטוריים. יותר מכך - המבנה נכלל בסקר שימור עירוני, שיזמה ומימנה עיריית טבריה בשנת 2012 (בוצע על ידי האדריכל אבנר אמיר) אולם מאז לא אישרה העירייה את הסקר.

באמצעות ההתנגדות להריסת המבנה הנ"ל, שהוא מהשרידים המועטים של שכונת מואריס ההיסטורית, נאבקה המועצה לשימור גם כנגד אישורים עתידיים של העירייה להריסת מבנים היסטוריים.

לצערנו, מקרה הזה מדגים, מחדל מקצועי נוסף - בימים אלה נבחנת תוכנית להתחדשות עירונית במרכז העיר (תוכנית 'לב העיר' שהוכנה על ידי צוות משרדי אדריכלים - יובל קדמון אדריכלים, אורצקי אדריכלים וסטולר ליאורה אדריכלות ותכנון ערים), הכוללת את אזור המבנה. מדיניות ההריסה המתוארת לעיל לטובת חניונים תת קרקעיים סותרת את עקרונות התוכנית החדשה, ויוצרת בפועל עובדות הרסניות בשטח, על סמך תוכניות נקודתיות ישנות, שנוגדות את הראייה התכנונית החדשה.

התיק נדון בימים אלו בוועדת הערר, אך בלי קשר להחלטתה, תמשיך המועצה לשימור לפעול בכל הכלים העומדים לרשותה - משפטית וציבורית - על מנת שעיריית טבריה תגבש מדיניות והכרזות שימור לצד פיתוח, ולא, כמו במקרה זה, תאשר במחיר תוכניות נקודתיות ללא תכנון כוללני הנסמך על ידע ומדיניות שימור לצד פיתוח.

אירוע חמור של הרס אתר מורשת בקרבת עין ג'ונס נמנע על ידי המועצה לשימור: מפקח רשות מקרקעי ישראל פנה למועצה האזורית עמק הירדן בבקשה להרוס "מבנים ישנים ומסוכנים כשירות לציבור". מהנדסת המועצה האזורית פנתה לחוות דעת המועצה לשימור. אנו מצאנו כי מדובר במבני כפר הנופש הסורי, שנבנה בתקופת השלטון הסורי בסמוך לעין ג'ונס (בין שנות החמישים של המאה ה-20 למלחמת ששת הימים, 1967). המתחם הוא בעל איכות אדריכלית גבוהה: שורות של מבנים מרשימים שביניהם זרמו מי המעינות החמים כך שלכל מבנה היה חדר מרחצאות פרטי. כל זאת כשהמתחם משקיף (והיה נגיש) לנהר הירמוק. משכבר היינו נחושים למנוע את ההרס, התברר

כי תוכנית שאושרה בשנת 2011, הכירה בחשיבות ובאיכויות המתחם וסימנה אותו כמתחם לשימור. המועצה לשימור הבהירה שמדובר במבנה ראוי

צילום: אורי בן ציוני

כפר הנופש הסורי

מגדל השמירה במגדל

בהמשך לפניית המועצה המקומית מגדל, התגייסה המועצה לשימור לשמר את מגדל השמירה שבצפון המושבה. המגדל נבנה בשנת 1936 בעת המרד הערבי וצפה על מורדות היישוב לכיוון דרום מזרח ולפאתי טבריה. קומת המגדל הראשונה נועדה למנוחת השומרים וקומתו השנייה לתצפית ולירי. בראש המגדל ניצב זרקור שניתן היה לכוונו 360 מעלות ועם עצמת אור למרחק של 1.5 ק"מ.

ארנון חפץ, מנהל השימור הפיסי במועצה לשימור, פירט את פעולתם העיקרית של צוותי המועצה לשימור, שעבדו על שימור המגדל: שטיפה מים בלחץ גבוה לניקוי חזיתות המגדל, שיוף וטיפול בחלקי המתכת, החלפת דלת הכניסה על פי דגם הדלת המקורית, טיפול בפתחים, טיפול בזרקור כולל הטמנת גוף תאורה חדש וצביעת המגדל כולו בצבע סילוקסני בגוון בטון.

מגדל השמירה (פילבוקס) של המגדל לאחר השימור
צילום: אורי בן ציוני

קיסריה 18 - זה קורה רק בחיפה, אסנת רבי מילובן; נעמה נאמן-מזרחי; יוסי בן-ארצי

אישיותו ובזכות המדיניות שאימץ: בהיותו קומוניסט ושומר שלום ואחוות עמים, קרא להשלמה עם הקמתה של מדינת ישראל ולחתימה להיותה מדינה בה ישרור שוויון לצד השגת שלום וסיום הסכסוך עם מדינות ערב. הוא לא היסס להגן על העמידה הישראלית אל מול צבאות ערב, בהם ראה שלוחה של כוחות אימפריאליסטיים זרים, ביקר את מצרים וירדן על השתלטותן על השטחים שנועדו למדינה הערבית, אך לאחר 'מלחמת ששת הימים' הוביל התנגדות לסיפוח שטחים ולשליטה על הפלסטינים מצד ישראל. לצד כל אלה, פעל לקימומה של מערכת החינוך הערבית, לשליחתם של צעירים ערבים ללימודי רפואה והנדסה בבריה"מ או ביגוש המזרחי, מתוך הבנה שיש לייצר מחדש אליטה חברתית וכלכלית שתשתלב במדינת ישראל.

דרכו הפוליטית ידעה פילוגים ומחלוקות אידיאולוגיות לא מעט. ב-1965 התפלגה מק"י על רקע הוויכוח ששרר בה לגבי יחסה אל הציונות, ויחד עם חבריו להשקפה קומוניסטית לצד זהות יהודית-ערבית משותפת, הקים את רק"ח: רשימה קומוניסטית חדשה. עם הקמתה של חד"ש, חזית דמוקרטית חדשה, ייצג גם אותה בכנסת. ב-1989 התמנה למזכ"ל המפלגה, תפקיד אותו מילא עד 1993.

תאופיק טובי משמש במידה רבה מופת למנהיגות אמיצה בשנות שפל של החברה הערבית. היו שקראו לדור שבא אחריו "הדור הזקוף", שייצג ביתר תקיפות מתוך עמדות משוחררות מעול הממשל הצבאי את ענייניהם של ערביי ישראל. תפיסה כזו הקטינה את עוצמת פעילותם של טובי וחבריו בתנאים קשים בהרבה מאלו אותם חווה הדור השני למנהיגות זו. הוא וחבריו נאלצו לפעול להגנה על זכויות התושבים הערבים תחת ביקורת מתמדת מכל גווי הקשת הפוליטית הציונית, תחת ממשל צבאי, צנזורה קפדנית [ממנה חמק למשל כאשר חשף בפני הציבור את הטבח בכפר קאסם ב-1956], וללא תמיכה כספית משמעותית. דור זה הוא שהכשיר את הדרך להשתלבות גוברת של ערביי ישראל במערכת הפוליטית, ולמתן לגיטימציה לפעילותם למען שוויון זכויות ולהגנה על המיעוטים.

לאחר פרישתו מהחיים הציבוריים המשיך טובי להיות עמוד תווך בחברה הערבית בישראל, אדם מקובל ומוערך על ידי קשת רחבה של קבוצות חברתיות, ודירתו הצנועה ברחוב קיסריה 18, הפכה למוקד עלייה לרגל להיוועצויות פוליטיות ולמתן סעד ועזרה לרבים מבני הקהילה בחיפה ובארץ.

תאופיק טובי (توفيق طوبي) [11 במאי 1922 - 12 במארכ 2011] היה מנהיגם של ערביי ישראל במהלך 50 שנות כהונתו כחבר כנסת וכמנהיגה הבלתי מעורער של המפלגה הקומוניסטית על גלגוליה השונים. הוא כיהן כחבר כנסת במשך 41 שנים רצופות, ולחם על זכויות ערביי ישראל ועל מקומם בחברה הישראלית המתהווה, בהכירו במדינת ישראל ובזכות קיומה.

טובי נולד בחיפה, בנם של אליאס ואליס לבית ח'ורי, ונמנה על הקהילה היוונית-אורתודוקסית הגדולה בעיר. הוא למד בבית הספר היסודי שלה, ולאחר מכן בבית הספר 'גובאטי' של המיסיון הבריטי בירושלים.

עם שובו לחיפה הצטרף לפ.ק.פ., המפלגה הקומוניסטית בארץ ישראל [Palestine Communist Party] וב-1943 נמנה על מייסדי ה'ליגה לשחרור לאומי' שפרשה ממנה. ה'ליגה' הושפעה ממדיניות ברה"מ ותמכה בתוכנית החלוקה של האו"ם. ב-1948 התאחדה הליגה עם חברי הפ.ק.פ. היהודים שנותרו בה, והוקמה מק"י - מפלגה קומוניסטית ישראלית, בה כיהן טובי בכל התפקידים האפשריים, בהם הוועד המרכזי, הלשכה והמזכירות, ושימש בין השאר כעורך של בטאון המפלגה בערבית, אל-איתחאד. טובי טווה את הקשרים שבין המפלגה ובין ארגונים עולמיים שהיו בחסותה של ברה"מ. כגון מועצת השלום העולמית.

טובי נמנה על הדור הראשון של המנהיגות הערבית הישראלית, אשר נשאה בעול שיקומה של החברה הערבית לאחר החורבן הגדול [הנכבה] שעברה במלחמת העצמאות. פעילותו לשמירת זכויותיה והשמעת קולה של המצוקה הערבית בתקופת הממשל הצבאי נעשתה תוך לחצים וביקורת מכיוונים שונים. זכורה במיוחד ההתקפה האישית עליו לאחר שמחה כנגד פעילות צה"ל בכפרי הגליל, אשר הביאה לכתיבת הטור השבועי של נתן אלתרמן "הנזיפה בתופיק טובי", בה יצא להגנתו ובעיקר באשר לזכותו לייצג נאמנה בכנסת את הציבור הערבי. לא אחת נתקל טובי בהתקפות אישיות בעת ההיא, עליהן הצליח להתגבר בזכות

איור 1: תופיק טובי, 1951
צילום: טדי בראונר
מקור: אוסף התצלומים
הלאומי, D710-053

המהלך השני היה הגשת בקשה לקריאת שמו של רחוב בחיפה על שמו של תאופיק טובי, אשר הענות לה נמצא, בסופו של דבר, בשינוי מחצית מרחוב קיסריה בו התגורר והסתבו על שם תאופיק טובי. השלב השלישי היה הניסיון להפוך את הדירה והבית ברחוב למרכז מורשת חד"ש והמפלגה הקומוניסטית לדורותיה, בחסות המפלגה. במהלך זה חלה התפתחות מפתיעה, כאשר חברת מילובן התעניינה בהקמת מטה לפעילותה בחיפה, ונשבתה בקסמה של הדירה ובקסם אישיותו של טובי.

מאז פטירתו של טובי פעלו משפחתו וחבריו להנצחת מורשתו באופנים שונים. ראשית לכל הוציאו לאור ספר דולשוני המספר את קורות חייו ופועלו, ובו מספר מאמרי הוקרה והערכה של אישים שונים. בנוסף, כולל הספר מבחר מנאומיו ומכתביו של טובי. התבוננות ראשונית במגוון הפרקים הללו משקפת את רוחב היריעה של הנושאים בהם עסק ואליהם כיוון את השפעתו הציבורית: יום האדמה, חוק הגולן, שימור מבנים בחיפה, מאבקם הצודק של עובדי אלעל, זיהום מי החופים והאוויר בחיפה, זכויות האשה ועוד.

המבנה וערכי השימור

בית המגורים נבנה בשנת 1941 עבור משפחת אביאד. משפחת טובי עברה להתגורר בבית בשנת 1948.

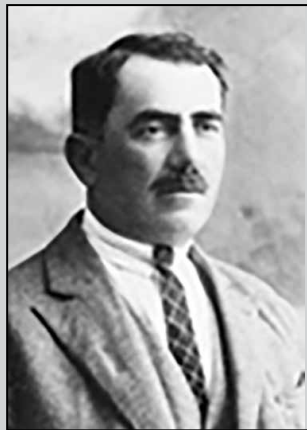
המבנה תוכנן על ידי האדריכל יוסף ברסקי שנודע כמתכנן הגימנסיה 'הרצליה' בתל אביב, והמהנדס אהרון ינוביץ שהיו חתומים יחד על יצירות משותפות רבות.

ב-1910 עבר ברסקי לחיפה וב-1912 היה שותף לאדריכל אלכסנדר ברוואלד בתכנון מבנה הטכניקום בהדר (כיום הטכניון הישן ומוזיאון המדעטק), אף הוא בסגנון האקלקטי. מבנים

נוספים בסגנון זה, שתוכננו על ידו בשנותיו המוקדמות בחיפה, היו בית סמסונוב בבת-גלים ובית עבד אל רחמן אל חאג' שהיה ראש העיר חיפה בשנות העשרים של המאה העשרים, בשכונת הבורג'.
בשנות השלושים והארבעים תכנן ברסקי בחיפה מבני מגורים שונים ואז עבר לתכנן בסגנון הבינלאומי. עם זאת, בסגנון של הבתים שתכנן שאב השראה גם מהארכיטקטורה הערבית המקומית.

בעיון בעבודותיו שתועדו במרכז לחקר המורשת הבנויה בטכניון, נמצא מבנים בהם משמשים בערבוביה עדינה אלמנטים מהסגנון הבינלאומי - המרפסות הצידיים והאורכיות, הקרניים וחדרי מדרגות בעלי חלון "מדחוס", זאת לצד אלמנטים מהארכיטקטורה הערבית: חיפוי אבן מסותתת ומבנה פנימי המתוכנן כבית ליוואן - חלל מרכזי מוקף חדרים.

הבית ברחוב קיסריה 18 עוצב חיצונית בסגנון בינלאומי מאופק - חדר מדרגות מובחן בחזית,

איור 3: האדריכל יוסף ברסקי

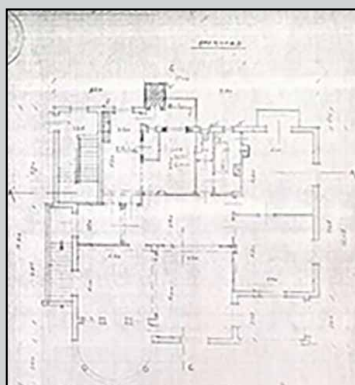
איור 2: הגימנסיה הרצליה

איור 4: בית סמסונוב בבת-גלים

מרפסות צידיות בחזית הפונה לרחוב וקרניז מעל אחת המרפסות. עם זאת, גם כאן נמצא אלמנטים בולטים מהאדריכלות הערבית.

בשיפוץ הבית השכילו הבעלים החדשים לשמור על רוח הקיים תוך שהם שומרים הן על חללים מקוריים, הן על חלק מהריהוט המקורי של משפחת טובי והן על הריצוף המקורי. המחיצות עם הזכוכית בחלל המרכזי הוסרו ונעשה בהן שימוש חוזר כדלתות לחדרים המקיפים. חלונות העץ והתריסים שומרו (בגוון אחר מהמקור).

איור 5: בית בתכנון ברסקי - מרפסות צדיות לצד אלמנטים מהארכיטקטורה הערבית

מילובן ושימור בית משפחת טובי - עדות המשמרים

החלל הפנימי של הבית כיום

המרפסת - לפני ואחרי השימור

לפרטים: אסנת רבי מילובן +972-54-444-1234 osnat@milouban.com

אסנת רבי מילובן, בית תופיק טובי
אדר' נעמה נאמן-מזרחי, מנהלת מחוז חיפה המועצה לשימור אתרים
פרופ' יוסי בן-ארי, החוג ללימודי ישראל, אוניברסיטת חיפה

ולשמש בית פתוח ברוח פועלו של טובי. לצורך כך לראשונה לקחנו חלק בתוכנית הסיוור של פסטיבל "הליכות גיין חיפה" ונתנו הזדמנות למבקרים להתבונן בבית בשיחה ובמפגש אישי. בנוסף, בימים אלו מוצגת במוזיאון חיפה לאומנות בתערוכה "דרך חיפה" עבודה של האמן עבד עאבדי מאוסף האמנות של בית טובי. ביקור ב"בית תאופיק טובי" ניתן לקיים בתאום מראש.

"מילובן אס. סי. פי בע"מ", בסך הכל רצתה להעתיק את משרדי החברה לחיפה... כשנכנסנו לדירה הוקסמנו מהחלל ומהסיפור ההיסטורי. מיד הבנו שמן הראוי לשמר את המבנה ולהמשיך את המורשת של "בית פתוח" כפי שהיה בימי חייהם של אולגה ותאופיק טובי כשהבית שימש מקום מפגש לאנשי רוח ומדינאים יהודים וערבים מהארץ והעולם. בהתאם לרוח זו עברה הדירה שיפוץ נרחב

בתכנונו של האדריכל תמיר חטיבה. התכנון והשיפוץ נעשו בכוונה לשמר את אופי הדירה. החלוקה הפנימית ומרבית הריצוף המקורי נשמרו. נגרות הפנים ותריסי העץ חודשו והמשפחה מסרה פריטי ריהוט ויצירות אומנות המקשטים כיום את חלל המשרד.

תהליך השימור תועד באלבום תמונות שמציג את הדירה "לפני" ו"אחרי" ובשיתוף המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל הוצב שלט היסטורי בחזית הבית. כמו כן הפקנו סרט תיעודי קצר (15 דק') אשר מתאר את פועלו של תאופיק טובי

ומוקרן למבקרים במקום. למרות שהדירה משמשת כמשרדי חברה פרטית, "בית טובי" שואף לקיים בו אירועי תרבות, אקטואליה ושיח אינטימיים כגון מפגש עם אמנים, אנשי ציבור ואקדמיה על מנת לאפשר למקום להמשיך

הבית ברחוב קיסריה 18 - מראה כללי מבחוץ

ותוכנית דירת משפחת טובי

ביריה לדורותיה, רבקה אמבון

על ראשיתו של היישוב ביריה בחלוקות הדעות, היסטוריונים רואים בשמות תנאים ואמוראים עם זיקה לביריה / בירי / ביראה, עדות לקיומו של היישוב עוד מימי בית שני. לעומתם ארכיאולוגים מזהים בשמות הללו את ברעם וטוענים שהיישוב ביריה החל להתקיים לכל המוקדם בימי הביניים, כנראה החל מן התקופה הצלבנית, זאת משום שבביריה לא נמצאו (בינתיים) שרידים, גם לא חרסים, הקודמים לתקופה זאת.

פריסות שלום אנו מקבלים גם ברשימות משלמי מיסים מראשית הכיבוש העות'מאני. יתכן שמדובר ברציפות של יישוב יהודי קטן במקום, שהתקיים בסמיכות לצפת, שהייתה עיר חשובה בתקופה הממלוכית. פריחתה של צפת היהודית תחת השלטון העות'מאני מלווה גם בשגשוג של מרחב כפרי יהודי סביבה. אבל היה זה מפעלו האדיר של רבי יוסף קארו, "השולחן ערוך", שהשיב את

ביריה אל הזיכרון ההיסטורי, בה חתם את החלק 'אורח חיים'.

איננו יודעים מתי בדיוק חדלה ביריה להיות יישוב יהודי ומה היו הנסיבות. יש הטוענים שבסביבות 1600. היא נוכחת בספרי נוסעים יהודים בגלל

כל השנים, ולמעשה עד הקמת המדינה, ואל אלה נלוו גם מאבקים משפטיים לגבי תקפות הרכישה.

מטרת קניית האדמות הייתה 'לשכלל' את מצב איכרי ראש פינה, ושל מבקשי התיישבות חקלאית בכלל. משפחות שונות קיבלו לידן קרקעות אבל נראה שהאדמות הקשות של ביריה לא נתנו מענה לשיפור מצבם של האיכרים והן ניטשו בזו אחר זו.

זה היה גם גורלה של קבוצת באר-יה. בנובמבר 1919 התארגנה קבוצת פועלים להתיישבות בביריה. מדובר בהתארגנות ליישוב בעל אופי שיתופי, ברוח הקבוצות השונות שפעלו אז בגליל. עד שבתיהם ייבנו, הם שכרו 'חצר' בצפת. הם מנו כ-30 איש ואישה, חלקם אנשי מחניים לשעבר.

התוכנית המשקית של היישוב הייתה של מגוון ענפי חקלאות וייעור. רפת ולול מיקמו בחצר בצפת וזה איפשר להם להיות ספקי

החלב והעופות לבית החולים של הדסה בעיר וכן לבית היתומות. אולם, באשר לענפים האחרים התעוררו קשיים מרובים במימוש התוכנית, בחלקם משום שיק"א לא העמידה לרשות המתישבים את האדמות לפלחה והמשיכה

ציוני קברים בה. גם התחלת המיפוי המודרני של ארץ ישראל מספקת לנו הוכחות שהיישוב ביריה המשיך להתקיים כנראה ברציפות, גם אם זהות יושביו השתנתה.

איור 1: מראה כללי של קיבוץ ביריה, ברקע החרמון 1.2.1947
צילום: קלוגר זולטן
מקור: אוסף התצלומים הלאומי, D828-095.jpg

הברון רוטשילד הביא את בשורת הנוכחות היהודית המתחדשת בביריה. בין השנים 1888 - 1893 החל מבצע רכישת אדמות באזור וביניהן גם חלק מאדמות הכפר הערבי ביריא. ניסיונות לרכישת אדמות נוספות של הכפר היו לאורך

המבצע נקבע לל"א באדר ב', יום העלייה המסורתית של תנועות הנוער לקברות חללי תל חי. לעלייה לתל חי כונסו הפעם כ-2,300 איש מבין חברי תנועות הנוער, תלמידים וחניכי גדי"ע, ואליהם הצטרפו אנשים רבים מתושבי הגליל והעמקים. בחצות הלילה, אור לל"א באדר, יצאו העולים לביריה בארבעה ראשים, מצוידים בכלי עבודה, בחומרי בניין ובשתילים. כדי לעקוף את משמרות הצבא על הכבישים עשו דרכם, בגשם שוטף, בוואדיות ובשבילי הרים. עם שחר הגיעו למקום, הקימו אוהלים, מתחו גדרות והחלו בנטיעת עצים סמוך לביריה. ביריה ב' הוקמה.

איור 2: הקמת המצודה, 1945
צילום: קלוגר זולטן
מקור: אוסף התצלומים הלאומי D14-126.jpg

הבריטים גילו איפוק מול האלפים, אולם לקראת הצהריים, כשבמקום נשארו כ-150 אנשים, הובאה למקום תגבורת צבא ומשטרה במשוריינים וטנקים, ואלה עלו על הנקודה החדשה, הרסו את הגדר, הפילו את האוהלים והשחיתו את הנטיעות. כל מי שגילה התנגדות נעצר. השמועה על הפינוי המחודש התפשטה בארץ ועוררה זעם רב, במיוחד ביישובי הצפון. עוד באותו לילה שבו ועלו לביריה כ-1000 איש. הם קוממו את המאהל והכריזו על ביריה ג'. אנשי הגליל, ובעיקר אנשי צפת, התגייסו על מנת לספק את צורכיהם של השוהים על ההר. רבני צפת אף התירו חילול שבת. מול העיקשות הזאת החליטו הבריטים להניח לביריה היהודית להמשיך ולהתקיים. גם שמועות בדבר תוכניות של ערבים לתקוף את היישוב היהודי הקטן לא שינו את החלטתם. ב-17.3.46 הגיעו להסכמה שעשרים איש יורשו להחזיק במקום. גרעין ה' של בני עקיבא נבחר למשימה. תחילה הם גרו בצריפים מחוץ למצודה. רק ביוני 1946 הוחזרה המצודה לידי המתיישבים.

איור 4: העלייה לביריה - י"א באדר 1946
מקור: ביתמונה, אלבום אברהם אשכנזי

24 חברי ביריה העצורים הועמדו למשפט. שניים מהם, שהיו אורחים במקום שוחררו, והאחרים נשפטו לשנה עד ארבע שנות מאסר. ביולי 1947 הוענקה להם חנינה לרגל יום הולדתו של המלך ג'ורג' השישי.

מה שהחל במרץ 1946 כמאחז פלמ"ח - בני עקיבא, המאוּש על ידי גרעין ה' של התנועה, התפתח לניסיונות להקים במקום קיבוץ המשתייך לקיבוץ הדתי. חברי הגרעין שישבו בביריה עסקו בעיקר בהכשרת קרקע ובייעור. תנאי החיים במקום לא היו פשוטים, בעיקר בחורף. מים היו צריכים להביא ממעינות

מגורים וחדרי שירות צמודי חומה. באחת מפניות החצר נבנה מגדל.

אתרי ההיאחזויות נבחרו משיקולים ביטחוניים, פוליטיים וכמובן זמינות הקרקע. במקרה של ביריה דובר על חיזוק מעטפת היישובים סביב צפת במיקום אסטרטגי, התרסה נגד חוקי הקרקעות ומימוש הבעלות על האדמות.

מצודת ביריה הוקצתה להפועל המזרחי וב-8 בינואר 1945 המחלקה הדתית של הפלמ"ח קיבלה עליה את הקמת ההיאחזות. ראשונים הגיעו שמונה חברים שנרתמו לעבודת ההקמה של המצודה, בניהול ובאחריות של סולל בונה. ביום עבדו בבניית המצודה ובליה הועסקו בתורנויות שמירה על האתר. במאי 1945 הסתיימה הבניה ואל החבורה הצטרפו נוספים וכך מחלקת פלמ"ח - בני עקיבא, התמקמה בנקודה. הם עסקו בעיקר בסיקול ובייעור ובמקביל בכל פעילות ביטחונית שנדרשה.

ההאחזות בביריה הייתה לסמל לאומי בעקבות מה שנודע כ'אירוע ביריה'.

ב-28.2.1946, בעקבות תקרית ירי באזור, פשטו הבריטים על כל יישובי הסביבה ובהם גם על ביריה. מאות אנשי צבא הקיפו עם שחר את הנקודה המבודדת וערכו שם חיפושים מדוקדקים. לאחר שעות של חיפושים נתגלה הנשק שהוחבא בסליק שמחוץ למצודה וכל 24 הגברים שנתפסו במקום נאסרו ונשלחו לכלא עכו. עוד באותו יום נשלחו על ידי ההגנה נוטרים יהודיים מצפת כדי לשמור על המצודה המרוקנת מאנשיה ועל הרכוש שנותר בה. ב-5.3.1946 השלימו

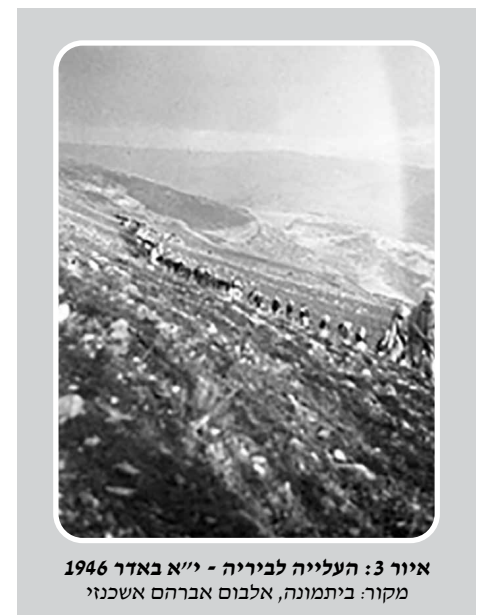
הבריטים את השתלטותם על המתחם וחיילים עברו להתגורר בה. המהלך של הבריטים התפרש בציבור כתקדים מסוכן לעקירת התיישבות יהודית ועורר רעש גדול.

היה זה בעיצומה של תקופת תנועת המרי ומקרה ראשון של עקירת נקודה עברית בכוח הצבא, על פי חוקי החירום. הנהגת היישוב הועמדה לפני מבחן קשה: קבלת הדין משמעה היה יצירת תקדים של השלמה עם חיסול נקודות התיישבות עבריות. לכן, משכשלו המאמצים להגיע להבנה עם השלטונות, הוטלה על ההגנה המשימה לארגן את השיבה לביריה.

להחזיר אותן לערבים. כמו כן לא הועברו כל התקציבים שהובטחו ופגעי טבע פגעו בענפים שונים כבר בראשית הדרך. ניסיון ההתיישבות הזה לא צלח. לדאבונם הם לא הגיעו לכלל בנייה של בתים על אדמותיהם בביריה, ובמהלך 1922 התפרקה הקבוצה. כיוון שלמים יכרך שמה של ביריה עם תל חי, קשה שלא לקשר בין שתי הקבוצות, שפעלו בסמיכות זמנים ובמרחק לא רב זו מזו, כבר בנקודת הזמן המוקדמת הזאת. שתייהן התקשו לשרוד ולא רק בעיות ביטחון היו בעוכריהן. התברר שבאריה חרבה וגם בתל-חי התל השתלט על החיים.

לאחר התפרקות קבוצת הפועלים באר-יה ניטשו האדמות. פיק"א החליפה חלק מן האדמות תמורת אדמות במחניים וכ-4,000 דונם נשארו בבעלותה אך לא בחזקתה. ערביי ביריה החזיקו בהן.

בשנים אלה התגבש הסכם בין פיק"א לבין שני יהודים מצפת לפיו זכות הבעלות תימכר להם תמורת לירה לדונם. ב-1942 העבירו השותפים מצפת לקק"ל את זכות הקנייה מפיק"א וכן את חזקתם על האדמות. קק"ל התכוונה להקים שם ישוב בסגנון 'עיר גנים' כדי לעבות את חגורת היישובים היהודים מסביב צפת.

איור 3: העלייה לביריה - י"א באדר 1946
מקור: ביתמונה, אלבום אברהם אשכנזי

ככל שהתגברו ניסיונות רכישת קרקעות על ידי יהודים התחזקה ההתנגדות הערבית. המאבק על הקרקעות נשא אופי פוליטי שהלך והחריף, ואדמות ביריה היו לנשוא דיונים מתמשכים בבתי המשפט. מה שנודע כ'משפט ביריה' הסתיים בינואר 1945 בהכרעה לטובת היהודים. בה בעת, התגבשה אצל הגופים המיישבים תוכנית להקמת מאחזים בשטחים שהם בבעלות יהודית. לאיושם נועדו חברי פלמ"ח, אשר עמדו על סף שחרורם, ולהם תפקיד כפול: יחידה צבאית לוחמת, שתעמוד על המשמר ומניחי תשתית ליישובים חקלאיים עתידיים. תוכנית המאחזים בגליל כללה חמש נקודות: גיב יוסף, עין זיתים, ביריה חוקוק ורמות נפתלי. שלוש האחרונות נבנו כמצודות בעלות תוכנית אחידה, שכבר מומשה בנגב. התוכנית של האדריכל יעקב מטרקין כללה: חצר מרובעת, תחומה בחומת אבן, חדרי

בסביבה. להנהגת התנועה היו ספקות רבים לגבי ההיתכנות הכלכלית של ההתיישבות בבירה. לאחר דיונים נפל הפור ובפברואר 1947, לאחר פחות משנה של חיים בבירה, עזב גרעין ה' את היישוב שבהרי הגליל לטובת גוש עציון שבהרי יהודה. שם ייסדו את קיבוץ עין צורים.

איור 5: חנינה ביום ההולדת המלכותי. אסירי בירה ובית הערבה ביום שחרורם
צילום: ארכיון הפלמ"ח

אל הדגל נקרא גרעין ו' של בני עקיבא. חבריו הגיעו בהדרגה ואכלסו את בירה. כקודמיהם, עיקר עיסוקם בסיקול וייעור ועבודות מזדמנות ביישובי הסביבה.

ההסלמה במצב הביטחוני באזור, יציאת הבריטים וקרבות מלחמת העצמאות, לא פגעו ישירות בבירה. הם היו מוקפים ביישובים ערביים ותפקידם היה להחזיק בנקודה היהודית. פה ושם השתתפו חלק מהם בפעולות צבאיות כמו למשל, הפשיטה על סעסע.

הסיום המוצלח של הקרבות באזור בסתיו 1948 ('מבצע חירס'), הקל על תחושת המצור ופתח אפשרויות כלכליות נוספות. ענפי משק התגונו מעט: סיקול וייעור נותרו העיסוק המרכזי אבל נוספו גם עוד ענפי חקלאות. גם עבודות חוץ היו ענף חשוב. לפרק זמן של כמה חודשים הועסקו חלקם בביצורי תעלות ועמדות לאורך הגבול עם לבנון.

תנאי החיים בנקודה המבודדת המשיכו להיות תובעניים. אספקת מים מרובת תקלות, תנאי מגורים סגפניים, חורף קר במיוחד וריחוק. ניסו לתת מענה לצורכי הרוח בשיעורים תורניים והרצאות. עם הזמן גם הקימו ספריה וחדר קריאה במגדל שבמצודה.

עם זאת, הבעיות הנושנות, שליוו את כל ניסיונות ההתיישבות בבירה ועיבוד אדמותיה, נותרו על כן. האדמות שעמדו לרשות היישוב לא התאימו

לחקלאות והמוסדות סירבו להקצות להם שטחים בעמק החולה או במישור ג'יש. היתה לכך השפעה רעה על המצב החברתי והחברתית הלכה והתפוררה עוד לפני שהגיעה ההחלטה על פירוק הקיבוץ. גם הגורם המיישב, הקיבוץ הדתי, לחץ לווייתו התנועה סבלה ממחסור באנשים והעדיפה את קיבוציה בגושי התיישבות.

וכך, אפילו קברו של חבר הקבוצה, יהודה אלטמן, שנפל בקרבות בנגב ולבקשתו נקבר בבירה, לא היווה חיבור מספיק חזק לאדמה. בספטמבר

1949 פורק קיבוץ בירה, קברו של אלטמן הועתק למקום אחר ורוב החברים הצטרפו לעין צורים. גורלה של מצודת בירה הנטושה נע בשנות החמישים בשני צירים:

1. המצודה הושכרה חליפות לצבא, שערך בה אימוני ל"ב" (לחימה בשטח בנוי), מה שהותיר הרס רב.

2. מחשבות על פרויקטים מלונאיים ביערות בירה נמשכו עד שנות 2000. החל במחשבה של תנועת הפועל המזרחי לבנות במקום בית הבראה ועד תוכניות משרד מילוסלבסקי מצפת לפרויקט תיירותי - חאן בירה. אף תוכנית לא יצאה לפועל. כבר סמוך לאירועי בירה נוסף 'יום בירה' ללוח האירועים השנתי של תנועות הנוער, במקביל ליום תל חי. בני עקיבא אף קבעו שביום זה ייערכו טקסים בסניפים לשימור מורשת בירה.

בסוף שנות השישים החלה התארגנות של כמה מחברי בירה לשעבר להקמת עמותה שמטרתה שיקום מצודת בירה. למשימה גויסו גם אישי ציבור רבים וב-1971 נחנך האתר המשוקם.

במקביל המשיכה העמותה לפעול על מנת להקים באתר מוזיאון, שנחנך ב-2002 ומאז הוא משמש אבן שואבת למטיילים באזור, לשוחרי מורשת ההתיישבות והגבורה בארץ ומדי י"א באדר - מוקד לעלייה לרגל של חברי תנועת בני עקיבא. האירוע השנתי הזה משמר את הקשר, רב הרבדים, בין בירה לבין אתר תל חי.

ד"ר רבקה אמבון, חוקרת צפת והגליל, אוצרת מוזיאונים היסטוריים

מצודת בירה - האדריכל מטריקין ותכנון המצודות, גלי גלעד

האדריכל יעקב מטריקין (15 בספטמבר 1902 - 1 באוגוסט 1981) נולד ברוסיה ולמד אדריכלות באוניברסיטת אולדנברג שבגרמניה. ב-1924 עלה ארצה והשתקע בירושלים.

מטריקין, שנמנה על בני הדור השני של מתכנני היישובים הכפריים בארץ, כיהן בתפקיד ראש המחלקה הטכנית של מחלקת ההתיישבות בסוכנות היהודית בין השנים 1928 ועד 1951. בתפקיד זה עסק בתכנון ואף הנחה ופיקח על תכנון כל היישובים הכפריים שעלו על הקרקע בתקופה זו. במיוחד בולטת תרומתו לתכנון יישובי הנגב, קיבוצים ומושבים, שקמו בעשור שקדם להקמת המדינה ובעשור הראשון לקיומה ותוכנו על ידי אנשי מחלקתו בפיקוחו הישיר. בעבודותיו של מטריקין בנגב הוקדשה מחשבה רבה למאפיינים הגיאוגרפים המיוחדים לאזור ולתנאי האקלים הקשים.

לאחר שעזב את הסוכנות פתח משרד אדריכלים בירושלים. בין הפרויקטים הבולטים אותם תכנן היו חדרי אוכל ובתי הארחה בקיבוצים שונים, מחלבות תנובה בחיפה, תל-אביב, ירושלים ורחובות, בתי ספר ועוד.

ה'מצודות' בגליל הוקמו במהלך 1945 עבור היאחזויות הפלמ"ח בבירה חוקוק ורמות נפתלי. מצודות אלו נבנו על פי תוכניתו של האדריכל יעקב מטריקין לשלושת המצפים ('הטירות') בנגב: בית אשל, רביבים וגבולות, שעלו על הקרקע ביולי - אוגוסט 1943.

המצודות הן דוגמה ייחודית לאדריכלות שצמחה מתוך תנאים של מחסור בחומרי בנייה ואמצעי תובלחומשלבת שימוש בחומרים מקומיים, פתרונות הנדסיים המותאמים לתנאים אלו ופתרונות אקלימיים.

המצפה בגבולות על קירותיו וקמרוניו נבנה כולו על טהרת האדמה והתבן. ב'טירות' ברביבים ובית אשל נעשה שימוש באבן קרטון מקומית בתוספת

מצודת בירה - שלישי מימין האדריכל מטריקין, 30.7.1945
צילום: קלוגר זולטן
מקור: אוסף התצלומים הלאומי, D14-127.jpg

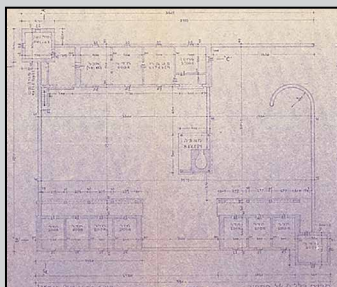
נבנתה בריכת מים שתכולתה כ-300 מ"ק מים. המים מתנקזים מגגות המבנים במרזבים ומוזרמים לבריכה בתעלות, משם הועלו בשאיבה למיכל מים שמוקם על גג המגדל.

מצודת בירה משתלבת בנוף הודות לצלילית הבינוי הנמוכה, לחלוקה לנפחים, ולהתאמת המבנים השונים לגבהי הקרקע. **אדר' גלי גלעד, אדריכלית שימור**

טיט וסיד, ואילו המצודות הצפוניות נבנו מאבן לקט מקומית. גגות המבנים הם גגות קשתיים מלבני חרס (לבני נעמן), למעט גגות המגדלים הפינתיים שנבנו מבטון. טכנולוגיית בנייה זו הייתה נפוצה בקיבוצים בתקופת מלחמת העולם השנייה, בה שרר בארץ מחסור בברזל.

משיקולים ביטחוניים תוכננו המצודות בסגנון סגור וקומפקטי סביב חצר מוקפת חומה. ניכרת בהן ההשפעה של מודל החצרות של הקבוצות הראשונות, של הבנייה הפונקציונאלית שהייתה נהוגה בקיבוצים באותם שנים, ואולי גם של מצודות הטיגארט הבריטיות שנבנו בתחילת שנות הארבעים.

על המדרון שמדרום למצודת בירה

תוכנית כללית של המצנה, אדר' יעקב מטריקין

חוות עדן - מו"פ חקלאי, חווה חינוכית חקלאית, חווה חקלאית מנדטורית עבר, הווה, ועתיד, בצלאל רינות

מצב נוכחי

י' חוות עדן' צמודה לכביש 90, מערבה לו, ומיקומה מזרחי לקבוץ שלוחות, ומערבה מתל רחוב הנמצא ממזרח לכביש 90.

י' חוות עדן' עוסקת בהכונה והדרכה מקצועית לחקלאי העמק, תכנון חקלאי והכונה כלכלית ומקצועית. מחקר ופיתוח הכולל בחינת גידולים חדשים ושיפורים בגידולים קיימים. המחקר והפיתוח נערכים על פי בקשות מהשטח, הן מהחקלאים והן לפי דרישות המשק הארצי ומדיניות משרד החקלאות. החווה מובילה את המחקר החקלאי בעמק ומהווה מקור השראה לחקלאי האזור.

לצד המחקר והפיתוח מתקיימת מזה כ-25 שנים חווה חינוכית חקלאית היא 'חווה בעדן'. בחווה נפגשים ילדי מערכת החינוך מגיל הגן ועד לסיום בית הספר היסודי. מטרת המקום קירוב התלמידים לאדמת העמק, לחקלאות ולמחקר חקלאי, כדי להעמיק את הקשר בין הדור הצעיר לאדמת העמק ונופיו, ולהצמיח דור המשך לחקלאי המקום.

החוות החקלאיות בעמק לפני ההתיישבות העברית

ההתיישבות בעמק המעינות החלה עם ראשיתה של ההתיישבות 'חומה ומגדל' - בניר דוד היא תל עמל, בחנוכה 1936. לפני כן הייתה נוכחות יהודית מסוימת בבית שאן, ומספר קבוצות עבודה מחברי ניר דוד וטירת צבי הקדימו את ההתיישבות עצמה בכמה חודשים בכך שחרשו חלק מהשדות בשטחים שנרכשו. לפני היות ההתיישבות העברית, היו בעמק מספר גורמים שיחד יצרו את מפת האזור - העיירה ביסאן (בית שאן) ומספר כפרים לא גדולים (מדרוס לבית שאן - א-שרפיה, פרוונה, וסמריה. מצפון - חמידיה, גיאבול, וכאוכב). בנוסף היו לא מעט בדווים מפוזרים בשטח, החוות החקלאיות וחוות הניסוי.

החוות החקלאיות היו ברובן תולדה של חוסר הצלחה החקלאית של פלאחים באזור. היו כמה ניסיונות, גם של השלטון העות'מאני וגם של השלטון הבריטי לחלק אדמות לפלאחים, כדי לתת להם עצמאות כלכלית. רבים מהפלאחים כשלו במשימה ומכרו את אדמותיהם. אלה נקנו על ידי ערבים עשירים מיהודה ושומרון וגם מעבר הירדן. את החוות ניתן לאתר במפות המנדטוריות כאשר הן קרויות בשם הבעלים או בשם המקום, תחת ההגדרה - Farm.

בנוסף לחוות הערביות היו חוות טמפלריות. הידועות לנו הם חוות קופ, מצפון לטירת צבי, היום עין פדות. חוות ווילנד, הידועה גם בכינוי 'הבית האדום', ממזרח לשדה אליהו (ברכות הדגים הישנות של שדה אליהו), וחוות קיבלר, מדרום לעין חישה (כיום אזור החממות של מפעל ההדברה הביולוגית).

שתי חוות ממשלתיות נוספות, חוות אשרפייה על אדמות אשרפייה - היא חוות עדן, וחווה חקלאית נוספת בביסאן (בבית שאן), המשמשת היום כחווה חקלאית - מרכז העשרה ללימודי חקלאות, העשרה ומורשת ישראל (חוות שמש). חווה זו שימשה בתקופת המנדט גם כמחנה הסגר לבהמות שהגיעו מעבר לירדן.

החוות כללו בדרך כלל שטחי מטע של עצים

בית החוקר, מתוך אתר חווה בעדן, בית הספר

בתי החווה כיום בחוות עדן מתוך אתר חווה בעדן

החל את דרכו בחוות מוסא עלאמי, כשהטירה, מבנה גדול בן שתי קומות, בנוי מלבני בוץ ומוקף בחומה שימשה את המתישבים לצרכים שונים, בין היתר כבית תינוקות ומרפאה. קיבוץ שדה אליהו החל את צעדיו הראשונים מחוות קיבלר הטמפלרית כשבית החווה משמש כאתר האחיזה הראשון. קיבוץ עין הנציב קם על מקומה של חווה בשם ווקווקה, שכללה גם כאן בית חווה. שרידי הפרדס האחרונים מהחווה שרדו עד לפני 30 שנה, ועצי ברוש וקזוארינה לשבירת הרוח נותרו עד היום בשטח.

החווה המנדטורית באשרפייה

אדמות כפרים רבים בבקעת בית-שאן ובדרום הגליל התחתון, היו אדמות גיפתלך (אדמות בבעלות המדינה). כתוצאה מלחץ של האריסים על השלטונות הבריטיים, חתם הנציב העליון, סר הרברט סמואל, בשנת 1921, על הסכם ע'ור-מדווארה, שהעביר לבעלות האריסים מאות אלפי דונמים. במטרה לשפר את שיטות העיבוד ואת עבודתם של הפלחים בעמק בית שאן הוקמו מספר חוות חקלאיות שתפקידן היה לבחון גידולים חדשים ושיטות עיבוד חדשות שיתרמו לקידום החקלאות באזור. בעיירה ביסאן הוקמה כאמור החווה החקלאית המרכזית.

שונים, בעיקר זיתים, הדורים, תמרים וכו', ובכך נבדלו מהשטחים החקלאיים הרגילים. כמו כן, בכל חווה היה מבנה או מספר מבנים, ששימשו למגורים, אחסנה ושימושים חקלאיים נוספים.

תרומת החוות להתיישבות

החוות שהיו בעמק לפני ההתיישבות היהודית היו מבחינה מסוימת מעין מבוא לאותה התיישבות. החשיבה החקלאית המודרנית וגם השימוש באמצעים מתקדמים אפשרו הצלחה בגידולים השונים, וההתיישבות היהודית המשיכה את הדרך מאותה הנקודה. הדבר אמור במיוחד בהתיישבות הטמפלרית, שהייתה ניסיון אירופי, עם כל הקדמה והטכנולוגיה שאירופה יכלה להציע, להתיישב בארץ ישראל ולהתקיים מחקלאות.

בפועל, ומבלי משים, החוות היו גם נכס קל יותר לרכישה מאשר אדמות הפלאחים, מכיוון שבעלות מרוכזת על שטח גדול יחסית הקלה על הרכישה, שהייתה גם כך מסובכת, מורכבת ורגישה. בפועל חלק מהיישובים אף החלו את דרכם מחוות שכאלה. קיבוץ טירת צבי, לדוגמה,

גיליון שדה אליהו, מפת המקור סקר פלשתינה 1941, מעודכן על ידי מחלקת המדידות ישראל 1954

ראשיתה של החווה באשרפייה בשנת 1927. ליד שדה נחום הקימו הבריטים את מחנה גדעון,

כמחנה חיל הספר (כמעין משמר הגבול של ימינו). הכוח נעזר בסוסים והיה צורך לספק להם מספוא. מאחר והבריטים העדיפו שהגידול המזון יהיה בשליטתם, הם ייסדו את החווה שמטרתה הישירה הייתה גידול ואספקת המזון לסוסים.

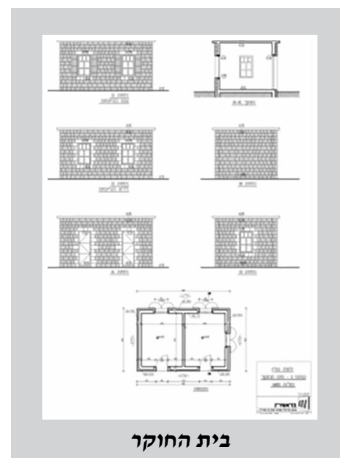
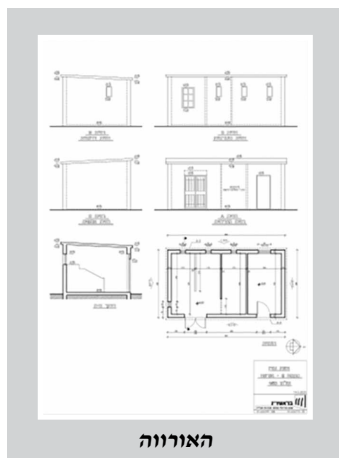
יש להעיר כי בין מחנה גדעון לחווה מפרידה פחות משעת רכיבה אחת. בעמק בית שאן היה שפע של מקורות מים, אך מאחר ולא היו מוסדרים, נשפכו חלקם לביצות ומלחות, וכתוצאה מכך חלוקת המים למגדלי המים הייתה בעייתית. מתוך רצונו של השלטון לטפל גם בנושא זה, ולספק מים לפלאחים באופן צודק והוגן, הם הפנו משאבים לטיפול בנושא, ואולם בשל ההפרשים במליחות בין המעיינות, התעוררו קשיים נוספים בהם ביקשו לטפל. האקלים הקשה והעדר ידע מקצועי חייבו מחקר שיבחן את סוגי הגידולים המתאימים לגידול בעמק, תוך התאמה לאקלים ולסוג הקרקעות. מטבע הדברים אלה סוגיות כבדות משק שהניסויים ואיתור הדרכים לפתרונם נמשכו גם בשנות המדינה הראשונות. פרט לעובדה שבכל חווה היה שטחי ניסוי לגידול עצי פרי, היו לחוות עוד שני מאפיינים נוספים -

חוות עדן - המורשת הבנויה, סיכום

בחוות אשרפייה - כיום חוות עדן - נראים מבנים קטנים ומספר מבנים גדולים יותר. המבנה המרכזי הוא בית החוקר שהוא מבנה קטן בן מרחב אחד. המבנה אופייני לאזור והוא עשוי בניו מאבן בזלת, כאשר הפתחים ממוסגרים באבן גיר. המבנה משתלב בבניה המקומית והוא מובחן ברמה הגבוהה של עיבוד האבן ופרטי הנגרות והמסגרות. במקום שרד מבנה קטן נוסף, מבנה האורווה. מבנה זה עשוי בטון מטיח וגגו יצוק בטון ומשופע. המבנה מזכיר מאד את האורוות בבית המכס העליון ברמת הגולן, שהוא בן התקופה, למרות שאזור זה היה בשליטת המנדט הצרפתי ולא הבריטי. חברים בקיבוצי, עין הנציב, מספרים כי בשנים הראשונות לאחר קום

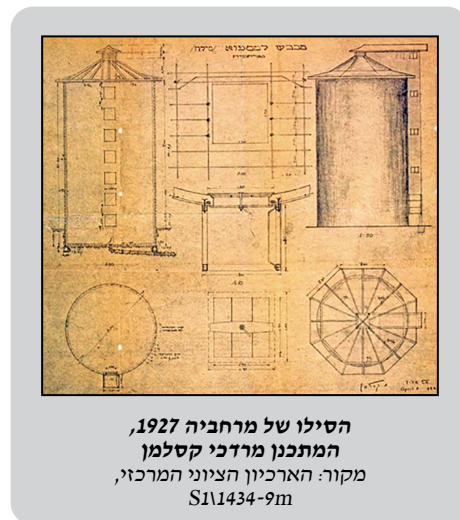
חיגור חלקות המטעים בעצים לשבירת רוח, ומבני אבן לשימושים שונים שהוקמו בשטח החווה. במהלך מלחמת העולם השנייה הופקעו כ-3000 דונם מאדמות אשרפייה לצורך גידול ירקות לאספקה לצבא הבריטי. כמו כן שימשה החווה לאחסון סוסי המשטרה.

המדינה הייתה בחווה קייטנת הקבוץ. הם זכרו מספר מבנים גדולים, סככות חקלאיות, כנראה מחסנים. קיימים עדיין מבנים דומים בחווה בתוך העיר בית שאן. מפות מנדטוריות ותצלומי אוויר מאשרים את הדבר, ולצערנו לא מצאנו צילומים מתוך החווה מאותן שנים הממחישים את העניין. יש להעיר כי בקרבת המבנים שרדו מספר עצים גדולים ומרשימים. המבנים, יחד עם העצים, מהווים כמוסת זמן בתוך שטח החווה החינוכית החקלאית. יש להם מקום של כבוד בשטח והם מהווים חלק מהמורשת המונחלת לילדים הבאים בשערי המקום. אד'ר' בצלאל רינות, בראשית, עין הנציב

הסילו שלנו עגול ואפור: על הסילו במרחביה - הראשון בישראל, זאב הררי

בשנת 1929 החל האגרונום שלמה צמח מ'תחנת הניסיון החקלאי' של ההנהלה הציונית בארץ ישראל (לימים המנהל המייסד של בית הספר החקלאי כדורי), בניסיון לזריעת למעלה ממאה דונם תירס ירוק מיוחד להחמצה, ובאוגוסט אותה שנה החלו להזין את 54 הפרות בתירס כבוש במשך שישה חודשים. הניסיון בחן את תהליך התסיסה והתאמתו למבנה העגול של הסילו ולגובהו, וכן את זן התירס העדיף ואת הרכיבים התזונתיים לשיפור החלב. הוא הצליח במלואו ופתח דרכים חדשות למשק החלב. במסע לאיתור פרטים על הסילו נעזרתי במקורות שונים: ספריית האוניברסיטה העברית לחקלאות, מזון וסביבה; ספריית המרכז למחקר חקלאי במכון וולקני; ארגון עובדי הפלחה; הארכיון הציוני המרכזי; המכון לחקר תנועת

במרחבי מרחביה מתנשאים כמה מגדלים ראשונים מסוגם, שברבות השנים הפכו לאייקונים, הבולטים בשטח ומזוהים עם המורשת המקומית ואף הלאומית. אחד מהם הוא הסילו, שביטוי מחוץ לחצר הקואופרציה החלה בסוף שנת 1927 בצמוד לרפת הראשונה (הקרויה בעגה המקומית רפת א'), שנבנתה קודם לכן. בימים אלה קיבל המגדל את הכבוד הראוי לו וזכה לשלט הסבר אף כי שופץ רק באופן חלקי, ולא עבר הליך שימור, כמקובל. זהו מגדל-ההחמצה הראשון בארץ. הוא נבנה מבטון לפי תכנית אמריקאית שיום האגרונום שלמה צמח, והותאמה לצרכים המקומיים על ידי המהנדס החקלאי, מונחה מארה"ב לרפתות ולמחלבות בשם מרדכי קסלמן, שחתום על תכנית הבניין המפורטת מאפריל 1927. גובהו של הסילו 11.5 מטר והקוטר שלו 5.5 מטר.

העבודה ע"ש פנחס לבון; המרכז לחקר המורשת הבנויה בטכניון; ארכיון מרחביה; ואוספי ביתמונה.

הסילו בשנותיו הראשונות

בהצלבה בין מקורות מידע שונים, נמצא בעיתון 'דבר' מיום 5 בדצמבר 1927, הפרט הבא: "בקבוצת מרחביה יצקו את היסודות לבניין לבניין בית-דירה [הכוונה לבית מגורים] בן 6 חדרים ולמגדל החמצה". בהמשך לאותה ידיעה, נאמר ש"הרפת כוסתה גג" וזה תאם לתצלום שבו נראית הרפת כשלצידה הסילו עדיין בתהליך הבנייה. מגיליון זה נודע לי ש"עבודת הבניין תעשה ע"י חברי הקבוצה עצמם", שתפסו את עבודת הקבלנות מסולל בונה. עוד מוסיף העיתון על המתרחש במרחביה: "לקבוצה נתקבלו בתור מועמדים 12 חברים מחבורת 'מעבר' מפ"ת, שלא הצטרפו לפלוגת עין-חרוד". מכאן עולות התובנות, שחלקם כנראה היו בין הבנאים ושבניית הסילו נמשכה ב-1928.

הרפת והסילו בשנות ה-20
צילום: טוביה ריבנר

במשך השנים נבנה מבלוקים סילו נוסף לצד זה הראשון וגבוה ממנו, אך כשהרפת החדשה, שנבנתה מצפון לקיבוץ, החליפה את הרפתות הישנות, נבנה סילו שלישי, קרוב למפעל 'פלסים', הניצב שם עדיין. כשעלתה לדיון הכוונה להרוס את צמד מגדלי הסילו שליד רפת א', שלא היו נחוצים יותר, דרש **ראובן ארז** ז"ל להותיר במקומו את מגדל הסילו הראשון, כעדות למורשת המשקית של ישראל ושל מרחביה בפרט. ואכן, באמצע אפריל 1983 נהרס רק הסילו הגבוה. המגדל הראשון עמד בשיממונו כמה עשרות שנים, נעזב ובלוי, כשבתוכו נערמה זוהמה רבה. בחודשים מארס - אפריל השנה שיפץ את המבנה הנטוש פארס, צעיר תושב נצרת, ששכר חלק מהרפת הראשונה ואת הסילו הסמוך - כדי לשכן במבנים הישנים עסק לשיווק חומרי בניין, צבעים, כלי עבודה ואינסטלציה. אביו, **אוסמה ז"ל**, בעלי

העסק, נפטר מקורונה ובנו ממשיך את דרכו בעסק ומפתח אותו, תחת השם 'אוסמה חומרי בניין מרחביה'. בתאום עם הגורמים המתאימים בקיבוץ - ועדת התכנון וניהול ההשכרות, ובידיעת הנהלת 'החצר הגדולה' - הוא ניקה ושיפץ על חשבונו באופן

חלקי את הסילו; החליף את גג הרעפים, יצק בטון ברצפה והסיר את פיר הפח החיצוני שמש לנפול, שהגן בעבר על פתחי הכניסה. למעשה, המבנה כלל לא עבר תהליך שימור מסודר, אולם בשלב זה נעצרה ההזנחה.

הסילו מתפורר וכיסוי הפח שהוסר
צילום: זאב הררי

שלמה שדיאור, איש גידולי השדה ורכז המשק לשעבר, בנם של מייסדי הקיבוץ, מזכיר לנו את תפקידו של הסילו בימיו הטובים: כדי לספק מזון במהלך השנה לפרות חולבות מעלות גירה, קיימות מספר שיטות לשימור המזון. אחת מהן היא ההחמצה. קוצרים ירק בעת הבשלתו, קוצצים אותו לנוחיות הפרות וכדי להקל על תהליך השימור. הסילו הוא למעשה מכון ייצור לתחמיץ. מכונה בעלת סכינים ומדחף, קיצצה את הירק לגודל 3 - 4 ס"מ ואילו עובדי הפלחה הידקו

השלט שנקבע באוגוסט 2021 עיצוב וצילום: זאב הררי

ברגליהם את הירק כדי להוציא ממנו את החמצן. התחמיץ הועבר לתסיסה אנאירובית ולאחר מספר שבועות היה מוכן להאבסת הפרות. הסילו העגול הוא אחד מצורות האחסון וכיום מאחסנים תחמיץ בבורות מצופי בטון, ומהדקים באמצעות טרקטור.

העברת ירק למגדל הסילו
צילום: טוביה ריבנר

בניסיון ההיסטורי, שערך בתחילת הדרך האגרונום שלמה צמח, המילוי של קציצי התירס נעשה בצורת משפך גבוה מסביב לקיר היורד בשיפוע קל אל אמצעיתו של חלל הסילו. בסך הכול הגיע אז עמוד התירס הכבוש לגובה של 9 מטר. את החלל הריק, שנשאר מעליו, מילאו בקש ושפכו עליו מים, כדי לרוקן את האוויר שבתוכו. ב-7 באוקטובר 1929, כעבור 53 יום מיום המילוי פתחו את הסילו ונוכחו כי שאלת כיבושו של התירס בתהליך התסיסה ושיפור ערכו המזין של התירס נפתרו באופן מוחלט.

מבט על הסילו ממערב, (אפריל 2021)
צילום: זאב הררי

רעיונות נצל את החלל העגול ואת גובהו של המבנה, למשל לספורט אתגר, או לתצוגה היסטורית, שעלו מצד כותב שורות אלו, נדחו מטעמים שונים. שלט ההסבר, שמתעד את ראשוניותו של מגדל-ההחמצה שנבנה במרחביה לפני 93 שנה, מטביע חותם במורשת החקלאות בישראל ובמשק החקלאי המקומי, ההולך ונעלם בנוף הקיבוץ.

מבט על הגג מתוך הסילו (אפריל 2021)
צילום: זאב הררי

זאב הררי, חבר קיבוץ מרחביה, מעצב גרפי, בוגר ACCD, פסאדינה, קליפורניה. מעצב-הבית באתר הלאומי "החצר הגדולה", מתחקר וכותב בנושאי המורשת המקומית, פעיל בקבוצת "אבני מורשת".

זכרה את טבריה מן הסולטן העות'מאני בשנות ה-60 של אותה מאה כדי ליישב בה יהודים מאירופה. על פי המקורות אלה, בנתה דונה גרציה עיר חדשה על מקומם של שרידי היישוב הרומי הקדום שנמצא מדרום לעיר

העות'מאנית והקימה סביבה חומה. מכאן ברור שתוואי החומה נקבע בשנות ה-60 של המאה ה-16 לפני זמנו של ד'אהר אל-עומר, ביוזמתה ובמימונה של דונה גרציה.

מה בנה ד'אהר אל-עומר במאה ה-18?

החומה הזו, שנבנתה כאמור במאה ה-16, נפגעה ברעידות האדמה בשנת 1759. מפעל הבנייה שערך ד'אהר אל-עומר במאה ה-18, הוא למעשה שיקום וחיזוק החומה הקודמת שיזמה ומימנה דונה גרציה.

מאפייני החומה

החומה שהקיפה את העיר נבנתה ברוחב של כשלושה מטרים, בגובה של כשישה מטרים, באורך של כקילומטר וחצי. שולבו בה מגדלים עגולים והיו בה שלושה שערים: שער צפת בצפון, שער חיפה במערב ושער

חמי טבריה בדרום. החומה הסתיימה בדרום העיר במגדל עגול השקוע במי הכנרת המכונה "המגדל הנטוי". הוא משולב בקיר ההיקפי של המנזר היווני אורתודוקסי והוא משמש את המנזר כקפלה המקודשת לניקולס הקדוש. בעת ביקורו של רבי נחמן מברסלב בטבריה בשנת 1799, מסופר:

"ואחר כך נפל ד' ב' בעיר והוכרח לברוח, אך שער העיר נסג, וברח דרך מערה עד שבא לחומה אצל שפת הנהר [הכנרת], ועלה על החומה וירד משם. והנה כאשר בא לצד השני והנה הים תחתיו, והיה תלוי על ידיו מלמעלה

לחומה ותחתיו לים, ונשא לבו לשמים ויצא בשלום, ובא לעיר הקדוש צפת" (מעגלי צדק, מובא אצל אברהם יערי, 'מסעות ארץ ישראל', עמ' 48).

חוקר טבריה, הארכיאולוג יוסי סטפנסקי, מצביע על המגדל הנטוי כמקום ששם קרה לרבי נחמן מברסלב הנס. לדעתו הרב טיפס על החומה, שהיום היא הקיר המזרחי של המנזר היווני-אורתודוקסי, ויתכן אף על המגדל הנטוי בקצה הדרומי שלה אחרי שהוא זחל דרך האולמות הצלבניים במרתפי המנזר.

איור 2: חומת העיר בציוור של קורנליוס דה-ברוין, 1681

"העיירה (טבריה) מוקפת בחומה עבה ובנויה היטב שגובהה כ-20 רגל ולה מעקה גבוה וחרכי ירי. היא מקיפה את העיר משלושת עבריה, ונושקת למי האגם בשתי קצותיה; כמה שרידים על שפת האגם, מעידים כי העיירה הייתה פעם מבוצרת גם בצידה הימי. ראיתי כמה עמודי גרניט שבזורים בתוך המים בסמוך לחוף. בחומת העיר משולבים עשרים מגדלים עגולים במרחקים לא שווים זה מזה. המגדלים והחומות בנויים באבנים שחורות בגדלים בינוניים ונראים כיצירה מן העבר הרחוק. אם מצבם של החומות יהיה טוב, החומות יהיו בלתי חדירים בפני החיילים הסורים." כך כתב הנוסע והחוקר השוויצרי בורקהארדט בתחילת המאה ה-19 על החומות של טבריה (תרגום חופשי מאנגלית: שלי-אן פלג).

החומה שהקיפה את העיר טבריה יוצאת דופן בנוף הארץ ישראלי (איור 1). זו חומה שמצד אחד 'נוכחת' אך בו זמנית 'נעלמת'. היא אמנם לא נותרה בשלמותה, אך שרידיה עדיין בולטים בנוף העירוני והם משולבים במערך העירוני ובמבניה של העיר המבקר בטבריה, אינו יכול שלא לעבור על פניהם ולהתעלם מהשרידים המונומנטאליים של החומות. הן נבנו באבני בזלת שחורות ומזדקרות בעיר ובחוף הכנרת. כמו בעבר, גם כיום, הביצורים הללו משווים לעיר צביון מיוחד. מה חשיבותה של החומה בעיר? מדוע הושקעו מאמצים רבים כל כך בבנייתה, בשיקומה, בהריסתה ובשימורה? ומהי תפקידה הנוכחי?

הרקע ההיסטורי

בספרו משנת 1745, A Description of the East and some other countries, מתאר הכומר האנגלי, ריצ'רד פוקוק את עבודות הקמת החומות שעשה השייח ד'אהר אל-עומר, השליט הבדווי בגליל, בטבריה. על פי כתביו, ד'אהר אל-עומר חיזק את החומות הקדומות והוסיף להן מגדלים ומצודה בפינה הצפונית. ואכן, במשך שנים רבות, ייחסו את בניית מערכת החומות לד'אהר אל-עומר ואף טענו שהן נבנו על גבי התוואי של יסודות מערכת הביצורים שבנה נסיך הגליל הצלבני טנקרד דה הוטייל. טנקרד, שהיה בן למשפחת אצילים צרפתית, הקים בגליל סניורה (נסיכות) צלבנית שמרכזה בטבריה. העיר הועתקה ככל ממיקומה הרומי הקדום וההרוס (צפונה למיקומה הנוכחי) כבר במאה ה-11 וטנקרד ביצר אותה. את החומות הצלבניות הללו שרף צלאח א-דין האיובי בשנת 1187 כשכבש את טבריה לאחר ניצחונו על הצלבנים בקרב קרני חיטין. אולם, עיון מעמיק במגוון ממצאים ארכיאולוגיים ומקורות היסטוריים מציע שתוואי החומה העות'מאנית נקבעה במאה ה-16 ושאיין קשר בינם לבין המצודה הצלבנית שבנה טנקרד.

שרידי המצודה הצלבנית מן המאה ה-12

בחפירות ארכיאולוגיות משנת 2003, בשטח הגובל בבית הכנסת 'עץ חיים' על שם רבי חיים אבולעפיה, נמצא קטע מרשים של חומה צלבנית רחבה ושער מן המאה ה-12. מסביב למצודה הצלבנית היה חפיר, שהתמלא במי הכנרת. את השער סתמו ככל הנראה לאחר כיבוש העיר על ידי צלאח א-דין. החופרים הופתעו למצוא, משולבים בחומה, בשער ובאדמת המילוי של החפיר, פריטי בניה גדולים ומעוטרים. נוסף על אבני כרכוב וכותרות, חוליות עמודים, שברי אבנים משיש איטלקי, נמצאו מספר פריטים שעליהם דגמים מיוחדים. על חלק ממשקוף הכניסה מצוי עיטור בדגם צמחי וזר הרקולס בדומה לעיטור שבבית הכנסת העתיק של כפר נחום. פריט מפתיע אחר הינו אבן גזית מבזלת שעליה תבליט של מנורה בת חמשה קנים. פריטים אלה מקורם כנראה ממבנים מן התקופה הרומית או הביזנטית (בשימוש משני).

החומה שנבנתה ביוזמתה ובמימונה של דונה גרציה במאה ה-16

הציוור של הנוסע ההולנדי קורנליוס דה-ברוין מתאר את טבריה בשנת 1681, שנים רבות לפני שלטונו של ד'אהר אל-עומר. בציוור ניתן להבחין בחומה המקיפה את העיר בתוואי שדומה לתוואי החומה המוכר כיום. מקורות היסטוריים מן המאה ה-16 מספרים שאשת העסקים העשירה דונה גרציה

איור 1: תוואי חומות טבריה, 1922, על גבי תוכנית העיר העתיקה 1935 מגדלי חומת טבריה סומנו בראשי תיבות המנדט באותיות לטיניות (A - U) ארכיון מחלקת העתיקות המנדטוריות Tiberias II, SRF_185

איור 3: חומת העיר בציוור של קורנליוס דה-ברוין, 1714

ביצורים צפוניים שלהי המאה ה-19

איור 5: המגדל הנטוי והחומה המשמשת כקיר הדרומי של הכנסייה האורתודוקסית, 2021

איור 4: המגדל הנטוי 1922 מדרום מזרח לצפון מזרח, ארכיון מחלקת העתיקות

הוקמה בהמשך שכונת מימוניה. בסמוך לחומה הצפונית נבנתה שכונת גיב אל באן שאוכלסה על ידי האוכלוסייה הערבית העמידה. הפתחים שנפרצו בחומות אפשרו לתושבי העיר לעבור הלך וחזור מן הגרעין ההיסטורי העתיק אל המבנים החדשים.

לביצורים אלה, הוסיף ציליבי (בנו של דאהר אל-עומר) מצודה גדולה ומפוארת 'אל-צקריה', על שם שבת הצ'קר שמהם נלקח הכסף למימון הבניה. המצודה מתנשאת לגובה שתי קומות ובפינותיה ארבעה מגדלים עגולים. הבניין הוקם בחלקו מאבני בזלת שפורקו ונלקחו

איור 6: קיר המצודה הדרומי לכיוון צפון מערב, 1922
ארכיון מחלקת העתיקות

מבניינים קדומים. וזאת הסיבה שבקיר המזרחי של המצודה ניתן להבחין במנורת שבעת הקנים חקוקה באבן הבזלת.

איור 8: צילום של הקטע מזרחי מן המצודה - כיום מתחם יזמויות פרטיות

איור 7: מבט מהצד על הקיר המזרחי בין המגדלים A ו-B לכיוון צפון מערב, 1922
ארכיון מחלקת העתיקות

איור 11: המגדל הנטוי והטיילת של שנת 1934, מכיוון דרום מזרח לצפון מערב

באביב של שנת 1934, לאחר מטח גשם כבד, התרחשה זרימת סחף ממדרונות ההרים אל תוך טבריה. האירוע הזה מוכר כ"השיטפון הגדול בטבריה" ובמהלכו הוצפה העיר ובתים רבים נחרבו. היה ברור שהחומות חסמו את הניקוז לים ורק הוסיפו על הנזקים הכבדים בעיר. לכן, כחלק מפעולות מנע וההכנה לקראת אפשרות של אירוע חוזר, נפתחו מספר רחובות אנכיים בכיוון הים ופורקו הבתים שהיו על שפת הכנרת ושהיו את חומת הים.

החומות נפגעו שוב לאחר הקמתה של מדינת ישראל. במהלך החודשים הראשונים שלאחר כיבוש העיר ובשל בעיות היגיינה, בנייה רעועה וחשש מפני שובה של האוכלוסייה הערבית, נחרסו באופן מכוון חלק ניכר ממבני המגורים בעיר. נוסף על מבני המגורים, נחרסה גם רוב רובה של החומה. נציגי משרד התכנון, קק"ל ועיריית טבריה טענו שאין לחומה ערך ארכיאולוגי ושהחומה והמגדלים מונעים את המשך הפיתוח וההתפשטות של העיר. הוועדה שעסקה בהריסת העיר העתיקה של בטבריה אף עמדה את היקף אבני הבנייה שפורקו, אופן הפינוי שלהם והיקף ימי העבודה שנדרשו לשם מילוי המשימה. למרבה המזל, תוכנית זו לא יושמה!

בשנות ה-80, העמידה עיריית טבריה את מצודת הארמון לרשות אומנים ובעלי עסקים למטרת פתיחתם של מסעדות וגלריות. נעשו אז עבודות שונות להכשיר ולשקם את המבנה כדי להפוך את המצודה לרובע אמנים ציורי, אך הגלריות וגם המסעדות נסגרו. בשנים האחרונות המצודה המרשימה שבנה ציליבי בצפון של האזור העתיק עברה תהליך שימור אינטנסיבי והיא הוסבה למלון בוטיק.

בשנת 2001 הגישה מחלקת תחום שימור ברשות העתיקות (אדרי' שחר פוני), עבודת תיעוד השוואתי של חומות טבריה - 'חומת טבריה - תיעוד והצעות לפיתוח'. זהו סקר מקיף שהשווה בין הממצאים משנת 1922 (שבוצע על ידי מחלקת העתיקות המנדטורית), לבין תמונת המצב 2001. התוכנית כללה הצעות לשימור של החומה. התוכנית לא בוצעה.

בשנים 2012-2013 בוצע סקר שימור בעיר על ידי האדרי' אמיר אבנרי, בעקבותיו הוכרו שרידי הביצורים כמונומנטים. משמע שהם הוכרו מאז כבעלי חשיבות אדריכלית והיסטורית, שיש לשמרם ולהימנע מתוספות מודרניות שמשנות את מראה.

מבט עכשווי של חומות טבריה

מעניין לראות שבמרכז ההיסטורי של יפו, פעולות ההרס של הגרעין העתיק כלל גם הרס מלא של החומות. לחילופין, בעכו ובירושלים נותרו הביצורים כמעט בשלמותם והם מקיפים עדיין את הגרעין ההיסטורי העתיק של

הפגיעות ההיסטוריות החוזרות בחומות

מאז שנבנו, פגעי טבע ומעשי אדם מכוונים גרמו להריסה שיטתית של קטעי החומה השונים. פעמיים נפגעו הביצורים ברעידות אדמה. בפעם

הראשונה, כעשרים שנה לאחר שהושלמה בנייתן ובפעם השנייה כמאה שנים מאוחר יותר, במחצית המאה ה-19.

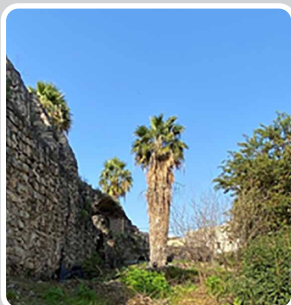
ייתכן שהשיקום החלקי של הבקיעים שנפרצו אז, קשור בראשית ההתפשטות של העיר אל מחוץ לחומות שתחילתה בראשית המאה ה-20. באותן

השנים גדלה האוכלוסייה שהתגוררה בשטח המצומצם של העיר העתיקה. תנאי החיים הפכו לקשים, צפיפות הדיוור גדלה, דמי השכירות האמירו ותחושת המחנק והזוהמה התפשטה. היוזמות לפריצת החומות בירושלים וביפו והבנייה של שכונות מודרניות מחוץ לחומות הניעו את תושבי טבריה לפעול באופן דומה. חומת טבריה נפרצה לראשונה בשנת 1908, כשמסדר נזירות איטלקי הקים את המנזר ללא היתר בשטח שמחוץ לחומות. באותה השנה, פרסמו

איור 10: חומת הים לכיוון דרום מזרח, 1927
ארכיון טבריה

העות'מאניים צו שאפשר לרכוש קרקעות הפקר מסביב לעיר לעיבוד חקלאי ויק"א (החברה להתיישבות יהודית) רכשה קרקעות מצפון וממערב לעיר. מספר שנים לאחר מכן, כשהשלטון העות'מאני ביטל את החוק שאסר על הבנייה מחוץ לחומות, הקימה יק"א את 'המושבה של טבריה' שלושת הבתים בהם ישבו שלוש משפחות איכרים שעבדו את הקרקעות ממערב לעיר העתיקה. גופים ציוניים רכשו קרקעות סמוך לקבר הרמב"ם עליהם

איור 12: שרידי החומה הדרומית, סימון התוואי על הכביש והגינה הצמודה

ישנם מקומות שכאשר סללו את הכביש החדש, השאירו אבני החומה משוקעות באספלט וניתן כך לעקוב אחר מהלכה (איור 12). קטעים אחרים של החומה מוסתרים תחת צמחיה, או שנבנו במקומם מבנים ומגרשי חנייה (כדוגמת החנויות ברחוב הגליל).

לסיכום, אפשר לומר, שהנוכחות של שרידי החומות, המפוזרים ברחבי טבריה העתיקה, מקנים לעיר תחושה אוריינטאלית אקזוטית. השרידים הללו, המצודה והחומה הדרומית, מהווים כעיין 'אנדרטאות' למערכת הביצורים העתיקה והמפוארת ולתולדות העיר מאז התקופה העות'מאנית ועד היום. במבט היסטורי, אפשר להבין שביצורי טבריה איבדו את תפקידם ההגנתי קרוב מאד לזמן בנייתם. הבקיעים והפרצות שנפערו בהם לאורך השנים שוקמו רק באופן חלקי. יחד עם זאת, יש להם עוצמה ונוכחות בעיר, בעיקר כמונומנטים, והם שמקנים לעיר טבריה את סמליה ואת אופייה הייחודי. המגדל הנטוי בעל המראה הציורי, הונצח בציורים ובצילומים רבים, והוא מהווה את אחד מסמליה המובהקים של טבריה.

איור 13: המגדל (במפה המנדטורית מסומן כ-G). ממוקם כיום באמצע אי-תנועה, בפינת הרחובות 'הירדן' ו'הבנים'. התמונה משנת 1922 מצפון לדרום, התמונה 2021 מדרום לצפון.

הערים הללו ומגינים עליו. רק בטבריה פורקה מערכת הביצורים באופן חלקי ולא נותרה בשלמותה כמונומנט רציף ואחיד. יחד עם זאת, לשרידי החומה נוכחות מרשימה בעיר, קל לעקוב אחר מהלכה ולשחזר אותה. שרידי הביצורים שנתרו עומדים על תילם כוללים בעיקר את המגדלים העגולים ששולבו בחומה הדרומית וחלק מן הקירות. לפני שנים שוקמה החומה הזאת ונעשו בה פעולות לשימורה, ניטעה לידה שדרה ונעשו במקום פעולות גינון. החומה הזאת יצרה מעין 'תחום' לאזור התיירות של טבריה מכיוון דרום.

שרידים אחרים של הביצורים השתמרו כיוון שהם שולבו במבני ציבור היסטוריים. כך למשל, חלקה של החומה המזרחית שולבה במבני השלטון הבריטי (הסאריה ובית הסוהר), בבית המלון (המוכר כיום עדיין כאכסניית מיוחס) ובדופן הדרומי של הכנסייה היוונית האורתודוקסית (איור 5). שרידים אחרים שולבו בתוך מבנים מודרניים, כדוגמת הגדר שמקיפה את מתחם הפריקה של ה'משביר לצרכן' (איורים 13, 14).

כנסיית פטרוס טבריה, נירית שלו-כליפא ושי פרקש

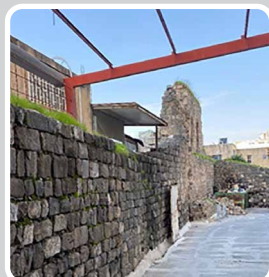
הכנסייה הקתולית פטרוס הקדוש הוא שמעון כיפא¹, ראש השליחים של ישו הנוצרי. הכנסייה בנויה בסמוך לכינרת ולצידה מנזר. הכנסייה נוסדה בתחילת המאה ה-12 על ידי הצלבנים. בשנת 1187, עם כיבוש טבריה על ידי המוסלמים לאחר מפתל הצלבנים בקרב קרני חיטין הפכה הכנסייה למסגד.

במהלך המאה ה-18 עברה הכנסייה למשמורת של אנשי המסדר הפרנציסקני. בשנת 1833 הובא למקום העתק מדויק של פסלו של פטרוס הקדוש שיצר הפסל האיטלקי ארנולפו די קמביו המוצב בבזיליקת פטרוס הקדוש בוותיקן, ובשנת 1847 נבנה מנזר בצמוד לכנסייה. בשנת 1870 נבנתה החזית הנוכחית של הכנסייה, כדי לציין את נס הדגים (הראשון) של ישו. בדצמבר 1932 הוקמה הקהילה הקתולית טבריה והכינרת, וכנסיית

פטרוס הקדוש הוכרזה ככנסיית הקהילה. במאי 1934, במהלך השיטפון הגדול בטבריה, הוצפה הכנסייה ונגרם נזק לבניין. לאחר השיטפון בנו הרשויות הבריטיות טיילת חדשה בין הכנסייה לכנרת (איור 1).

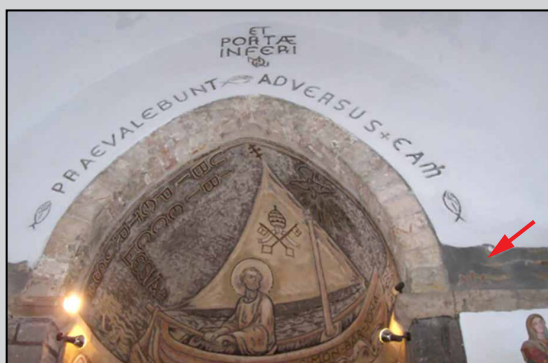
לאחר מלחמת העולם השנייה הוקם במקום קיר זיכרון המתאר מוטיבים שונים הקשורים בכנסייה הקתולית בפולין ובמרכז דמותה של המדונה השחורה מצינסטווחובה. בכנסייה מוטיבים רבים הקשורים בדמותו של פטרוס ובדימויי הדיג והרועה.

המבנה האדריכלי של הכנסייה מזכיר בצורתו סירה הפוכה, כאשר האפסיס בחזית המזרחית

איור 14: אזור הפריקה של 'המשביר לצרכן'

ד"ר שלי-אן פלג, החוג ללימודי ישראל אוניברסיטת חיפה עמיתת מחקר בחוג, מרצה במכללת כנרת וחוקרת עכו.

איור 2: קשת האפסיס, פטרוס שט בסירה על הכינרת, בפינה השמאלית חתימתו של ריץ

מדמה את חרטומה. בקיר האפסיס נמצא ציור קיר של פטרוס שט בסירה על הכינרת (איור 2). מאמר זה מתמקד בתיאור ציורי קיר בטכניקת סגריטו² שצוירו בקירות של הכנסייה ובקורות חייו של הצייר הגרמני אמיל ריץ שצייר אותם בשנת 1944.

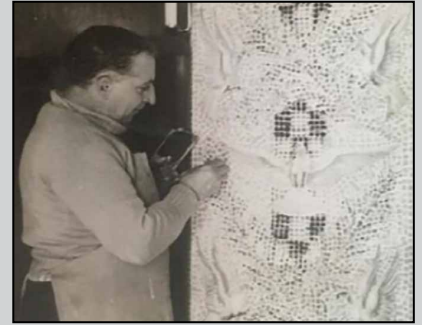
מידע על הציורים בכנסייה ושמם של הצייר מופיע במחקר "מחזורי ציורי הקיר בכנסיות ובמנזרים הקתוליים בארץ הקודש 1917 - 1948 כנסיית סטפנוס הקדוש בבית ג'ימאל ואסכולות הציור הדתי הנוצרי בארץ"³. במחקר מוזכרות שלוש כנסיות בארץ הקודש שבהן זוהו ציורי קיר של הצייר אמיל ריץ: כנסיית סטפנוס הקדוש בבית ג'ימאל, כנסיית סטלה מאריס בחיפה, כנסיית פטרוס הקדוש בטבריה.

קורות חייו של הצייר אמיל ריץ היו לוטים בערפל עד ביקורו בארץ של אחיינו, ד"ר יאן האנגברוט, שהגיע בקיץ 2018, לכנסיית סטפנוס הקדוש

איור 1: הטיילת שנבנתה לאחר השיטפון בשנת 1934/5

בבית ג'ימאל וסיפר לאב הכנסייה אנטוניו סקודי שהוא ממשפחתו של הצייר אמיל ריץ וביקורו בישראל נועד להתחקות אחר קורות חייו של אמיל ריץ ולאתר ציורי קיר שלו בכנסיות.

איור 3 : אמיל ריץ מצייר חיקוי של פסיפס בטכניקה של החתמה, ביד שמאל מחזיק את כרית הצבע וביד ימין את החותמת
צולם במקום לא ידוע בישראל

מעת יצירת הקשר נודעו לנו פרטים רבים על חייו של אמיל ריץ ועל יצירותיו והאנגברוט הזמין אותנו לפגוש אותו בגרמניה. במארס 2019, נסעתי (שי פרקש) לגרמניה ופגשתי בקלן את ד"ר יאן, את הוריו ואת שרלוט גבאוור אחייניתו של אמיל ריץ. גב' גבאוור שמרה בביתה את העיזבון של אמיל ריץ שהכיל תמונות, רישומי ציור קיר, יצירות אמנות, מסמכים ומכתבים מתקופת לימודיו בגרמניה ובעת עבודתו בארץ ישראל ובגרמניה. מעיון במסמכים ועדויות בני המשפחה הושלמה תמונת סיפור חייו המיוחד של ריץ. ריץ נולד בשנת 1900 בבירקסדורף, עיר הקרובה לקלן. היו לו אח ואחות. לאחר שסיים את לימודיו הצטרף לעסק המשפחתי, מזקקת יין, אך עד מהרה החליט לעסוק באמנות. הוא למד בבית הספר לאומנויות ומלאכות יד בעיר אאכן ולאחר מכן למד אמנות כנסייתית במנזר הבנדיקטיני מריה-לאך בגרמניה (איור 3).

עם סיום לימודיו במועד לא ידוע, בין השנים 1925-1928, הצטרף ריץ למסדר הבנדיקטיני ונשלח כפרח כמורה לירושלים. במנזר דורמיציון בירושלים פגש את האב הבנדיקטיני מאוריציס גיסלר שלקח אותו תחת חסותו. גיסלר היה ארכיאולוג, אדריכל, אמן ותיאולוג, בוגר בית הספר לאמנות כנסייתית בוירון בגרמניה. עבודתו הראשונה מחוץ לגרמניה הייתה בניית

ועיטורה של כנסיית דורמיציון בירושלים, שנחנכה בשנת 1906. גיסלר, התרשם מאמיל ריץ וכישרונו האמנותי ושלה אותו בשנת 1932 למנזר בית ג'ימאל על מנת לבצע את קישוט הכנסייה על פי תוכניותיו המפורטות. במהלך השנים הפך אמיל ריץ לאומן צבע דקורטיבי ועבד בעיקר בירושלים ובחיפה, כאמן כנסייה וצייר עצמאי. כרטיס ביקור שפרסם באנגלית ובערבית מציג אותו כאמן ואדריכל פנים. אמיל ריץ התגורר בבית ג'ימאל בין השנים 1932-1939 והיה מעורב בכל עבודות הקישוט בכנסיית סטפנוס הקדוש. בשנים הראשונות קישט אמיל ריץ את תקרת העץ ויצר ציורי קיר נפלאים דמויי פסיפס בקירות הכנסייה, בהשראת פסיפסי האבן שנמצאו על רצפת הכנסייה הביזנטית שנחשפה בבית ג'ימאל. על קיר האפסיס צייר ריץ ציור קיר של ישו שט בסירתו בכינרת. חתימתו הייחודית והמסתורית, המורכבת משלושה קווים העולים מקודקוד אחד ונחצים בקשת מנקודה אחת, מופיעה שבע פעמים בכנסיית סטפנוס לצד יצירותיו העיקריות. ליד אחדות מהן צייר ריץ את השנה 1936.

איור 4 : כנסיית פטרוס הקדוש, טבריה, חזית מערבית, ראשית המאה העשרים
ארכיון הקוסטודיום טרה סנטה מנזר סן סלוואדור ירושלים

בפברואר 1938 הושלמו רוב עבודות הקישוט באולם הכנסייה בבית ג'ימאל. זו הייתה תקופה של אירועי טרור ומשבר כלכלי בארץ (המרד הערבי 1936-1939). המצב המדיני והכלכלי באיטליה וגרמניה יצר קושי בגיוס כסף כדי להרחיב את הכנסייה על פי התוכנית המקורית של גיסלר. אמיל הציע פתרון מעשי זול לקישוט קירות הקריפטא בציורי קיר בטכניקת סגרפיטו. בשנת 1944 אמיל ריץ השתמש שוב בציור בטכניקת סגרפיטו בכנסיית פטרוס הקדוש בטבריה.

ציורי הקיר של אמיל ריץ בכנסיית פטרוס הקדוש הפרנציסקנית בטבריה

בנובמבר 2019 הגיע לישראל ד"ר יאן האנגברוט בפעם השנייה. נסענו אתו לכנסיית פטרוס הקדוש בטבריה במטרה להשלים את המחקר על הציורים של אמיל בכנסייה. בשורות הבאות אנו מביאים את תמצית המחקר של ציורי אמיל ריץ בכנסיית פטרוס.

חידוש העיטור של קירות הכנסייה נעשתה בשנים 1944-1945 כחלק מפעולה נרחבת של חפירה ארכיאולוגית שכללה שיפוץ ושימור הכנסייה (איור 4).

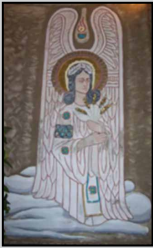
בשנת 1944 הוזמן אמיל ריץ לקשט את הכנסייה ברוח העידן המודרני. בראש האפסיס יצר ריץ ציור קיר סגרפיטו בשילוב עם אבני פסיפס מוזהבות. בציור רואים את פטרוס הקדוש

איור 5 : סמלי האוונגליסטים, הדגים והלחם

איור 6 : מלאך נושא אלומת שיבולים

מפליג בסירה עם מפרש משולש, מעל ההילה של פטרוס, שהוא הסמל של הוותיקן, ומעליו יונה המסמלת את רוח הקודש. סירתו של פטרוס שטה בביטחון

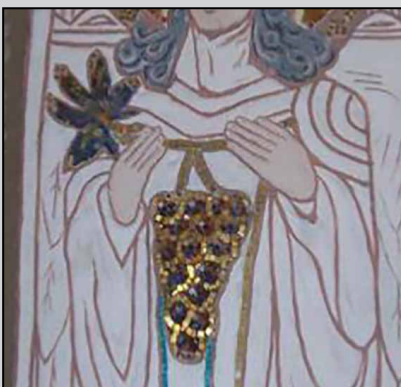
במים הסוערים ובכך מייצגת את התקדמותו של פטרוס - דייג בכנרת, שסביבו מתאספים הדגים (המאמינים), העוקבים אחר ישוע האל, ושעתיד להפוך לאפיפיור הראשון, בהשראת רוח הקודש שמעליו.

מתחת לסירה, במרכז האפסיס, מצויר צלב גדול ממוקם על ענן ובמרכזו מופיעות האותיות היווניות 'אלפא' ו'אומגה' מוקפות בקרניים. על הצלב חקוקים סמלי הלחם והדגים. סביב צלעות הצלב יש ארבעה מדליונים עם סמלי האוונגליסטים. עבודה זו היא שילוב של סגרפיטו עם אבני פסיפס קטנות (איור 5).

בתיאור זה שב ריץ ומשתמש, בעיקר בקווי המתאר, בציור דמוי פסיפס אך משלבו עם אבני פסיפס אמיתיות. על צלעות הצלב סמלי הלחם והדגים, על פי התגלותו השלישית של ישו לתלמידיו לאחר הצליבה, ובטרם הכריז

איור 7 : מלאך נושא אשכול ענבים, הצלב וסמלי האוונגליסטים

איור 8 : אשכול הענבים

איור 9: כתובות ופסוקי דת בטיפוגרפיה ייחודית

שאינו ידוע לנו. כתוצאה מחוסר ידע, הם מחקו את חתימתו של ריץ שהייתה מימין לאפסיס.

אמיל ריץ אפילו

במהלך מלחמת העולם השנייה (1940-1945) נעצרו, נכלאו וגורשו אזרחים גרמנים ואיטלקים על ידי הממשל הבריטי. אין לנו מידע רב על מה שאירע בחייו של ריץ בשנות המלחמה. במהלך שנותיו בארץ הוא עבד במנזרים ובכנסיות. הוא אימץ את השם האיטלקי אמיליו כנראה כזהות בדויה של אמן כנסיות איטלקי. בעיתון פלסטין פוסט מיוני 1944, יש מאמר על עבודות שימור ושחזור ארכיאולוגי שביצע האמן אמיליו ריץ בקפלת ורוניקה בירושלים.

לפרנסתו עבד אמיל ריץ בצביעה, שילוט וציור דקורטיבי בבתים בירושלים ובחיפה, על תחומי (או נושאי) עבודתו למדנו מכרטיס הביקור שלו באנגלית ובעברית (איור 10).

מאחר ולא הייתה לו כתובת קבועה הוא פרסם על כרטיס הביקור את מספר תיבת הדואר 851 של עורך הדין מאיר לניאדו (1900-1966), איש ציבור ירושלמי ידוע שבנה דירות יוקרה, שמשרדו היה בבית אוסטר ברח' בן יהודה בירושלים.

לאחר מלחמת העולם השנייה נשאר אמיל ריץ בישראל והמשיך לבצע עבודות ציור ושימור ציורים בכנסיות בזהותו הבדויה עד 1958. עם שובו לגרמניה בגיל 58 הוציא לאור חוברת עם 14 ציורי פסיפסים שלו המתארים את תחנות הפסיון (דרך הייסורים). ריץ גר עם אחותו בקלן והמשיך בעבודתו כצייר בכנסיית פנקרטוס בקלן. עבור כנסייה בשם יונקסדורף ייצר לוחות פסיפסי אבן, המתארים את ויה דולורוזה של ישו. אמיל ריץ נפטר בשנת 1973 בקלן. ציורים ומסמכים שצילמנו בבית אחייניתו ומכתבים שכתב לאחותו ואחייניתו מהשנים 1930-1957, שאחדים מהם תורגמו לאנגלית, מסייעים לנו להכיר את חייו ויצירותיו. המחקר אודות אמיל ריץ בעקבות מכתביו ויצירותיו טרם הסתיים.

כל תצלומי הצבע המשולבים במאמר צולמו על ידי שי פרקש

ד"ר נירית שלו-כליפא, אוצרת, חוקרת תרבות ואמנות ישראלית ומנהלת המחלקה להיסטוריה חזותית, אוצרות ותיעוד ביד יצחק בן-צבי שי פרקש, סטודיו תכלת, חלוץ בתחום התיעוד והשימור של אמנות ציורי קיר בישראל

1 פטרוס שמעון כיפא היהודי הוא ראשון השליחים שמגויס על ידי ישו ומכאן חשיבותו. ישוע פוגש בו בעת סיורו על שפת הכנרת.

2 ציור עשוי שכבות טיח צבעוני בו מגרדים את הציור בכלי מתכת וחושפים את שכבות הטיח לפי מתווה הציור.

3 נירית שלו-כליפא, עבודת דוקטורט בהנחיית פרופ' נורית כנען קידר, אוניברסיטת תל-אביב מרץ 2013.

4 אוכריסטיה היא טקס נוצרי, בו מקודשים ונאכלים לחם ויין, המייצגים את בשרו ודמו של ישו. לפי הברית החדשה, האוכריסטיה היא מעשה הפולחן המרכזי והחשוב ביותר בנצרות, והיא מציינת את קורבנו של ישו על הצלב, המכפר על חטאי האנושות.

תיאור זה שופך אור על יצירותיו של ריץ בכנסיית פטרוס הקדוש, טבריה. עבודתו של ריץ סימלה את כניסתה של רוח מודרנית לכנסייה וגוברנאטי התייחס לכך בכתובתו שאולי יהיו כמה אנשים שלא יאהבו את הציור החדש בכנסייה, אבל עבודתו של ריץ מלאה באמונה ואמנות שתחדור את הלבבות. כאן צריך לציין שלא מוכרים לנו כלל ציורי סגרפיטו בכנסיות, בבתי כנסת ובמסגדים בארץ, אמיל ריץ הוא כנראה חלוץ ואמן יחידי של ציורי סגרפיטו בבתי תפילה בארץ.

איור 10: כרטיס ביקור של אמיל ריץ המעיד על תחומי עבודתו, בצדו השני היה טקסט זהה בעברית

בשל קרבת הכנסייה לכינרת יש לחות מתמדת ביסודות הכנסייה ולחות גבוהה באוויר. כתוצאה מכך שכבות הטיח של הסגרפיטו מתפוררות בחלק התחתון של הקירות. בשנת 2018 עבדו בכנסייה משמרים מאיטליה, הם השלימו בטיח חדש שכבות טיח סגרפיטו שנשרו מקיר האפסיס וצבעו אותם באמצעות מברשת בצבעים מסוג

על פטרוס כראש השליחים. על גבי הצלעות האופקיות מצויר מכל צד דג, ועל הצלע האנכית שני ככרות לחם מכל צד. כיכרות הלחם עגולים, קווי המתאר שלהם מצוירים כאבני פסיפס וכך חריצי הצלב שעליהם. בין צלעות הצלב יצר ריץ מעין מדליונים הנוצרים מכנפי ארבע החיות סמלי האוונגליסטים. סמלי החיות דומים מאוד לאלה שיצר ריץ בדופן האונייה באפסיס של בית גיימאל. משני צדי גומחת האפסיס צייר ריץ מלאכים גדולי ממדים המחזיקים את סמלי האוכריסטיה⁴: הימני מחזיק בשתי ידיו אשכול ענבים עשוי מאבני פסיפס כחולות ומוזהבות והשמאלי אוחז באלומת שיבולים שגם היא עשויה אבני פסיפס מוזהבות. אבני פסיפס משובצות גם בעיטורי בגדם של המלאכים. כנפיהם סגורות ומשמשות להם כרקע והם יושבים על עננים סמיכים. שערים עשוי בתסרוקת גלית על כתפיהם ותווים פניהם עדינים (איורים 6-8).

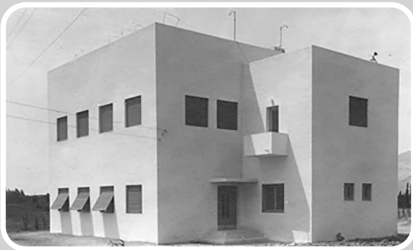
בנוסף לציורים מופיעים בקירות הכנסייה כתובות ופסוקים מהכתבים שייצר אמיל ריץ בטיפוגרפיה ייחודית של עיצוב אותיות דקות ומעוגלות. הכתב קריא וחיבורי האותיות מקבלים ביטויים נקיים וחדשים. בין המלים ובתוכן שילב אמיל ריץ שפת סמלים מגוונת, שבין מרכיביה נראים: סימן שאלה בצורת דג, דגים בצורות ובשילובים שונים, חותם שלמה, מפתחות, עוגנים, צלב ועוד (איור 9).

עבודתו של אמיל ריץ מתוארת בפירוט בחוברת שכתב האב הפרנציסקני גוברנאנטי, שיצאה לאור בשנת 1946 בבית הדפוס של הקוסטודיה טרה-סנטה בירושלים. חוברת זו נמצאה בארכיון המנזר בטבריה. גוברנאנטי כתב: "הטכניקה המועדפת של אמיל ריץ היא סגרפיטו, זו טכניקה ידועה של התקופה העתיקה ויש רצון לחדש טכניקה זו בכנסייה שלנו. על מנת ליצור ציור קיר, הפיגמנטים מעורבים עם טיח ומלט. טכניקה זו משתמשת בחול, סיד, ומלט. בימי קדם, האמן השתמש באפר של קש או שעורה, וכך קיבל צבע כהה בהיר לא אחיד, אשר נותן תחושה של עומק. הציורים נוצרים על ידי חריטה והתוצאה היא צורת תבליט. במקומות שבהם האמן מבקש להדגיש פרטים, הוא הדביק אבני פסיפס".

אמיל ריץ במרכז מימין הוריו ומשמאל אחותו ואחיו

הסליק בבית גורדון דגניה א'

בית גורדון מיד לאחר הקמתו 1935

בית גורדון עם התוספות והמעבר המקורה, שנות ה-50
התמונות באדיבות ארכיון דגניה א' ובית גורדון

הצצה אל הסליק שהתגלה בבית גורדון שבדגניה א' פותחת לפנינו עולם ומלואו גם בנושא התייעוד, הרישום והמוזיאון המיוחד הזה. המטרה שחרת מוזיאון בית גורדון על דגלו הייתה: "לטפח ולעודד את התעניינות הציבור במדעי הטבע בכלל [...] להרבות את דעת החקלאות ולהאדיר את תרבות הכפר בישראל". בית גורדון הוגדר לשימור כמתחם הכולל ארבעה מבנים פזורים ששניים מהם מחוברים ביניהם על ידי מעבר מקורה:

- המבנה המרכזי המקורי נבנה ב-1935 כבית נכות לטבע וחקלאות ותוכנן על ידי האדריכל מיכאל לישיצ'ניר.
- בשנות ה-50 נבנו כתוספת למבנה המרכזי, מבנה מדרגות שהוביל לבריכת מים ולמצפה כוכבים, וכן אולם הרצאות שתוכננו על ידי בן ציון ריפר מדגניה ב'.
- בשנות ה-90 נבנה מבנה נפרד, ממזרח למבנה המקורי, לתצוגות מתחלפות שתוכנן על ידי גידי כרמון.
- מבנה זעיר לרישום נתונים מטאורולוגיים.

שני המבנים הראשונים והמעבר המקורה נבנו בסגנון באוהאוס מובהק. המבנה המרכזי הראשון מתאפיין כמבנה פשוט במיוחד המצטיין ב'ניקיון' מינימליסטי וחף מכל קישוט. לפנינו סיפורו של הסליק ומיזם 'דרך ארץ' הפועל לשמור, לתעד, לשמר, לחשוף ולהנגיש את האוצרות החבויים במוזיאונים מקומיים לציבור הרחב. לסיפור של בית גורדון, המוצג בחלקו גם כאן, נקדיש באחד הגיליונות הבאים כתבה שתתמקד בתכנון בית גורדון, השינויים שעבר והשימור של הבית.

תודה לאד' רוני פלמוני, דגניה א' על הסיוע והכנת המידע האדריכלי

הסליק נחשף והזיכרונות החלו לצוף: המקום ההיסטורי שמסמל את החיבור לארץ ישראל, אלי אשכנזי (פורסם לראשונה באתר וואלה 15.4.2021)

המדינה, גם מסתור כלי נשק זה היה סודי ונשאר כך במשך עשרות שנים. רק סמוך לשנת 2000 נודע לראשונה על קיומו. לאוזניה של עמליה אילן, הגיעה שמועה על קיומו של סליק במוזיאון אותו ניהלה בזמנו. אילן הייתה מופתעת לשמע המידע והופנתה לעמוס ברץ כמי שייתכן ויודע על קיומו. ברץ, אחד משבעת בניו של יוסף ברץ - ממייסדי דגניה א', חבר כנסת ומייסד האגודה למען החייל, סיפר לה כי אכן קיים סליק והוא ממוקם בתוך ארון תצוגת החיות.

אילן הזיז את ארון התצוגה וגילה את הפתח הסודי. בפנים לא היו כלי נשק ולא ברור אם המסתור אכן מילא אי פעם את ייעודו, או שרק נותר כמחבוא אפשרי לשעת חירום. הסליק נסגר והארון הוחזר למקומו ובהמשך הוא נפתח מחדש לצורך עבודת תיעוד מקיפה שנערכה במקום במסגרת מיזם 'ארץ חפץ'. מדובר במפעל תיעוד גדול של נכסי מורשת לאומית, שנעשה על ידי יד ב'צבי במסגרת תכנית 'ציוני דרך' של משרד ירושלים ומורשת.

מיזם 'ארץ חפץ' החל בעקבות הכרה כי במאות מוזיאונים קטנים ותצוגות חבויים אוצרות מורשת. מדובר באלפי פריטים שמאחוריהם סיפורים וזיכרונות המעצבים את חיינו. מטרת המיזם היא לשמור, לתעד, לשמר, לחשוף ולהנגיש את המידע לציבור הרחב. במסגרת המיזם תועדו פריטים של קהילת יוצאי תימן, אוסף מורשת תש"ח של קיבוץ עין צורים שנכבש ב-1948, מחקר רישום, תיעוד במוזיאון במעלה החמישה ועוד. באפריל 2021 הגיעה משלחת החקר למוזיאון בית גורדון בדגניה א'.

דינה גרוסמן, מנהלת 'ארץ חפץ', מסבירה כי "המיזם מספק כלים לרישום החפצים באמצעות שפה משותפת וסטנדרט אחיד. אנחנו מתעדים את הסיפור של כל חפץ שכולל, בין השאר, את הפרטים - מתי הוא הגיע למוזיאון, מי נתן אותו ועוד". לדבריה, "משלחת החקר מגיעה למוזיאונים לא מוכרים שפועלים בתנאים של דלות ובתום ביקור המשלחת לרשות המוזיאון תהיה רשימת תיעוד מסודרת והנחיות לטיפול מונע במוצגים בני עשרות השנים".

תרומה נוספת לאותם מוסדות חינוך, תרבות ומורשת שנחקרו עם השנים לשולי ההתרחשות הישראלית, היא הכרה מחודשת בחשיבותם למורשת של החברה הישראלית ובעיקר לקהילה שבתוכה הם קמו וצמחו.

בית גורדון נחשב למוזיאון הראשון שהוקם ביישובים החקלאיים בארץ ישראל ובנייתו הייתה בין השנים 1935-1941. במשך שנים נחשב בית גורדון למוזיאון חשוב. הרוח החיה מאחורי הקמת המוזיאון היה יעקב פלמוני, מוותיקי דגניה א'. פלמוני גם ניהל את המוזיאון במשך שנים רבות. בן-צבי בטוחה שהסליק הותקן ביוזמתו של פלמוני והיא מניחה שבנו, עובד, היה בסוד הדבר.

80 שנה אחרי שנגר מומחה התקין עבור מייסדי מוזיאון בית גורדון בדגניה א' סליק בלב תצוגת החיות הארץ-ישראליות, נחשף המחבוא הסודי. הצצה למקום, שאבן הפינה שלו הונחה ב-1935, והוא הוקם כמשימה ציונית-חינוכית כחלק מ"מימוש הזכות על הארץ".

פתיחת הסליק בארון התצוגה במוזיאון בית גורדון בדגניה א'
צילום: אלי אשכנזי

פוחלץ נשר השקיף מראש ארון התצוגה, בעוד פוחלץ ראשו של חזיר הבר הביט בהשתאות מהצד. גם החיות שצפות בפורמלין בתוך צנצנות הזכוכית לא ראו כבר שנים כל כך הרבה בני אנוש שצופים בהן. לאחר שהצנצנות שעל גבי הארון הוסרו ממקומן, הציבה אותן רחל בן-צבי, מנהלת המקום, ביראת כבוד על ארון זמני. רק אז ניגש חגי אילן למלאכה. לחרד שבין שני חלקי הארון הוא דחף מברג וניסה להרחיק את הצד השמאלי של הארון מחלקו המרכזי, הגדול יותר. הארון, בן 80 שנה בדיוק, סירב לזוז. אילן גייס לעזרתו מקל של מטאטא, אך הארון נותר בסירובו.

רק כשעוד כמה זוגות ידיים התגייסו למשימה, זה קרה; באורח פלא האגף השמאלי של ארון תצוגת הפוחלצים והיצורים המשומרים, החל לנוע על גבי מסילה שהותקנה מתחתיו. בין שני חלקי הארון נוצר רווח שאדם יכול לעבור בו, וניתן היה לפתוח דלת סודית בצידו של ארון התצוגה המרכזי. בדומה לכ-1,500 הסליקים שהוקמו ביישובים היהודיים טרם הקמת

למוזיאון בשעות הפנאי. נתנו לאנשים להתפתח. ההבנה הייתה שהחקלאי לא רוצה להיות רק פלאח, הוא רוצה להפוך את גידול העגבנייה למדע". כתב עיתון דבר שהגיע ב-1936 לעקוב אחרי בניית המוזיאון אכן חש כך בבואו למקום: "הבא לבקר ביום בדגניה רגש מופלא אופף אותו", הוא התפעם והוסיף כי לאחר שעבר "במדבריות שבדרך, דגניה מפכה ופורצת. הטבע והישוב שבה שופעים עלומים, מתגברים וגדלים, מתפשטים ומתרחבים. באמונה, אין בארץ פינה אינטנסיבית כדגניה".

אותו כתב, מיכאל א', ראה בבית גורדון כ"אחד הביטויים לאינטנסיביות זו, למרץ הפעיל ולרצון התרבות המפעמים באנשי דגניה. כל הוויית של דגניה היא התגרות בשימון המקיף אותה. מוסד זה הוא שיא הביטוי לאותה שאיפה 'קדמונית' של דגניה: פתרון חדש לחיים אנושיים, תרבותיים".

במקם אכן הייתה ספריה עצומה וייחודית של ספרי טבע וחקלאות. לפני מספר שנים הספרים הועברו לספריה אחרת ולא מוצגים עוד כמכלול אחד. עבור שלו-כליפא זו לא פחות מטרדיה, כהגדרתה, ועדות למה שעלול לקרות למוזיאון כולו שכבר שנים ארוכות נמצא בדעיכה ומתקשה לשרוד. "לא לשמור על מוזיאון כזה, זו תהיה יוהרה וחטא היהרה הוא חטא גדול. אנחנו כחברה לא יכולים להגיד שאחרינו המקום הזה כבר לא יהיה, זה כאילו נכיר בכך שאנחנו משמידים תרבות", היא אומרת.

חלק משמעותי במשלחות החקר במיזם 'ארץ חפץ' הם מתנדבים שתחום שימור המורשת בוער בעצמותיהם. עוד לפני שחברי המשלחת התפזרו באגפי בית גורדון והחלו לשקוד על תיעוד המוצגים, הם יצאו לסיור בדגניה. עבורם זהו שלב משמעותי בלימוד המקום בו קם המוזיאון, כדי להבין את מקומו בתוך המכלול הרחב. מאה מטרים ממזרח לבית גורדון, ליד "ברוש המדינה", ההכרה בחשיבות הבנת הישוב כמכלול מקבלת משנה תוקף.

מדובר בברוש שניטע בט"ו בשבט תש"ח, על פי הוראה מיוחדת שניתנה מקק"ל לנטוע "עץ המדינה" במקום מיוחד, כזכר לברוש שנטע הרצל בהיותו בארץ. העץ ניטע בצפון המשק, מול מוצא הירדן מהכנרת, בינואר 1948, בתקופה שבין החלטת האו"ם על חלוקת המדינה להכרזתה. סמוך לשורשי הברוש הוטמנה מגילה ובה נכתב: " (...) בימי עברה וזדון, בהקדיר עלינו משנאנו את שחר חרותנו, בעמוד בנינו בגבורה ובכבוד מול אויבים, הקמים עלינו סביב להצמית את אחרית תוחלת גאולתנו (...) אנו נוטעים על אדמתנו את 'עץ המדינה' (...) והיה העץ הזה לאות אמוץ הברית בינינו ובין ארצנו ולהשרשת אמונתנו אומן, כי קום תקום עתה המדינה העברית, אשר אך צדק וחסד ישרו בה תמיד".

רק ארבעה חודשים חלפו כשדגניה עמדה מול ניסיון כיבוש של צבא סוריה. בלימת שני טנקים סורים בשער הקיבוץ הייתה האות לנסיגת החיילים הסורים, והטנק שנותר עד היום ליד הכניסה לדגניה הוא אחד הסמלים הבולטים ביותר של אותה מלחמה.

לו היו מצליחים הסורים לעבור על פני העמדות הקדמיות של מגיני דגניה, היו לוקחות להם עוד דקות בודדות כדי להגיע לסכר דגניה ולשטוף מערבה, לחיפה. אולי מגנים שהוצבו על גג בית גורדון, שאז חלש על הסכר, היו מנסים לבלום אותם גם בעזרת נשקים שהוחבאו בארון הפוחלצים. רחל בן-צבי סבורה כי האנשים שהוצבו על גג בית גורדון היו במשימת תצפית ובכל מקרה לא היה בכוחם לעצור מתקפה מסיבית. גם סמוך לבית גורדון הוצבה אז עמדה ורחל בן-צבי אומרת ש"אגדות המקום מספרות שתפקיד אנשי העמדה היה למנוע נסיגה ובריחה של לוחמים במקרה שקו ההגנה היה נפרץ".

"כשאנחנו מגיעים לעבודת התיעוד, אנחנו לא יודעים מה מחכה לנו ומה המוצגים והחפצים יספרו לנו", מסכמת שלו-כליפא בשעה שאנשי המשלחת מתעדים את מוצגי המוזיאון. "כל התשובות נמצאות, רק צריך לחפש אותן", היא מוסיפה בעת שאילן דוחף חזרה את ארון המוצגים למקום הקבוע שלו זה 80 שנה.

אלי אשכנזי, בית קשת, עיתונאי בוואלה.

במקום הייתה ספריה עצומה וייחודית של ספרי טבע וחקלאות, בית גורדון
צילום: אלי אשכנזי

כשד"ר נירית שלויכליפא, מנהלת המחלקה להיסטוריה חזותית, אוצרות ותיעוד ביד בן-צבי מדברת על בית גורדון, נדמה כי אם המיזם יפיח מחדש חיים במוזיאון, הרי שדי יהיה בכך כדי להוכיח את חשיבותו הרבה. שלו-כליפא רואה חשיבות גדולה בבית גורדון. לדבריה, "מסיפורו של מוזיאון אתה לומד על התקופה שבה הוא קם ועל יוצריו. מוזיאון הוא עולם שלם בזעיר אנפין. בית גורדון הוא התמצית של הדבר עצמו שהתרחש כאן".

כשקוראים את הכתבות שנכתבו בזמן אמת, בעת הנחת אבן הפינה, ביולי 1935, אפשר לחוש את גודל השעה ואת האידאולוגיה שנוצקה ביסודות המוזיאון. "אני מאחל שכל חיינו יתאימו לתוכן הבית הזה", קיווה תנחום תנפילוב, ממייסדי דגניה א', אם הקבוצות והקיבוצים. "האיש [א"ד גורדון] התהלך בינינו, הוא אהב את העם, אבל דיבר קשות אתו על אשר חי חיים פאראזיטיים. האיש הזה קרא לנו לבוא לארץ ישראל, לשוב למולדת, לקרקע ולעבודה", אמר תנפילוב. "גורדון לא הטיף בלבד, אלא הוא עצמו הגשים. עד יום מותו עבד. ביום עבד ובלילה עסק בכתיבו. הוא היה איש הפשטות, היה צוחק לנו תמיד ואומר: אתם, אנשי

המקלחת, הן היס לפניכם, למה לא תתרחצו, בו", תיאר תנפילוב, עבודתו האהובה עליו ביותר הייתה הוצאת היבלית, כי ראה בזאת משום סמל של "ובערת הרע מקרבך. יהי רצון שרוחו תשרה על הבית הזה", הוסיף תנפילוב במעמד הנחת אבן הפינה למוזיאון שנשא את שמו של גורדון. דגניה, שנוסדה ב-1910, הייתה סמל עבור הישוב היהודי בארץ ישראל וא"ד גורדון היה דמות מופת.

ההתגייסות של דגניה וקיבוצי הסביבה להקמת המוזיאון הוסיפה רובד נוסף לאותו מפעל התיישבותי אידאולוגי. שלו-כליפא מסבירה את המניעים להשקעה האדירה במונחי אותם ימים, ואומרת כי "מדובר היה בהקמה של מקום שהוא הרבה יותר

ממוזיאון לטבע. המקום קם כמשימה ציונית-ערכית-חינוכית. המוזיאון נועד ללימודי טבע כחלק ממימוש הזכות על הארץ. הוא היה חלק מאותו עניין של חיבור לארץ וחיבור לתנ"ך, חלק מהקושאן על קדושת הארץ".

ואכן, בהנחת אבן הפינה למוזיאון הוצב שלט ועליו ציטוט מפי גורדון: "ולקחת תורה מפי הטבע", ולוי שקולניק, חבר הקיבוץ השכן, דגניה ב', ולימים ראש הממשלה ושר הביטחון לוי אשכול, אמר באותו מעמד כי "מבית גורדון תצא הקריאה לקרקע, לעבודה ולשורשיות".

שלי-כליפא מקבילה את המקום למעין מקדש שאליו עלו לרגל, כשבתוכו הוצגו המוצגים בהיררכיה שביטאה תפיסת עולם. באותו "מקדש" היא מסבירה, "ערכי התרבות החליפו את ערכי הדת. זו הייתה חברה אידאולוגית שבה ערכים של תרבות, אמונות, ידע ומחקר היו חשובים ביותר. אותי כבשה העובדה שהמקום היה פתוח אחרי שעות העבודה כדי שאפשר יהיה לבוא

את סיפורה של אחוזת שרונה - 'אחוזת שיקגו' הבאנו בהרחבה בגיליון 42, ובכתבה שולבו מספר תמונות מיום העלייה לקרקע של יישוב חומה ומגדל שרונה. בשנת 1938 התיישב גרעין מ'ארגון גורדון' במבני האחוזה שננטשו ובהמשך הוקם מושב העובדים שרונה ומבני האחוזה נהרסו. לפני מספר שנים הוכן, במסגרת הכנת תב"ע למושב שרונה, תיק תיעוד שתמצית ממנו מובאת כאן לפניכם.

שרונה - מ'אחוזה', דרך 'חומה ומגדל' למושב עובדים, ענת אסתר לויס ודוד גורן, מבוסס על נספח השימור לתוכנית המתאר של שרונה

מאגודתם בשיקגו פיצויים על שנות עבודתם והשקעתם הכלכלית במקום. לסעד משפטי הם פנו לוועד הלאומי, שמינה ועדת בורות בעניינם. בינואר 1927 קבעה הוועדה כי יש לפצותם, אך החלטותיה לא יושמו. בחלוף חמש-עשרה שנה (1942), התחדשה הבוררות ונקבע כי יש להעניק למספר משפחות קרקע תמורת החוב. אולם סיבה משפטית מנעה מפיק"א להעביר לאנשים פרטיים את הקרקע, שנרשמה בבעלות אגודה ('אחוזה שיקגו'), שהפסיקה לפעול. בעת ביקורו של אליעזר קפלן, גזבר הסוכנות היהודית, בארה"ב, בשנת 1947, הוא ניסה לכנס ישיבה של הנהלת 'אחוזה שיקגו' כדי לקבל אישור רשמי של העברת חלקות הקרקע מפיק"א לבעלי החוב, אך לא עלה בידו לאתר את מספר החברים הדרוש לכך. לימים תיאר פנחס שמיר, מאנשי 'אחוזה שיקגו', את קשיי ההתיישבות בשרונה, שהביאו לעזיבתה:

היינו אז [1922] רק שלוש משפחות עולים מארה"ב, ופועל אחד, ישראלי, בין בדואים, רחוק מיישוב יהודי, בלי בית ספר לילדים ועזרה רפואית. וכך המשכנו יחד לעבוד במשך 6 שנים - החברים האמריקאים [של 'אחוזה שיקגו'] לא באו. ולא היתה באפשרותנו להחזיק עוד מעמד בשרונה אשר בגליל. סוף סוף נאלצנו לעזוב בצער רב את המקום ולחפש מקומות-התיישבות אחרים. (דבר, 3.10.1955)

פרק ב - 'חומה ומגדל', 1938

בעקבות מאורעות תרצ"ו-תרצ"ט (1936-1939) והתפשטות 'המרד הערבי' ברחבי הארץ, הועמד היישוב היהודי בפני מציאות כואבת שכללה מעשי רצח, ביזה, חסימות דרכים ומארבים, הצתת שדות והשחתת יבולים, חבלה בהספקת המים וגניבה של תוצרת חקלאית. במושבות הגליל התחתון שרר ניתוק בין מושבות יבנאל ובית-גן לבין כפר תבור וסגירה (אילניה). באזור החץ ביניהם שכנו כפרים ערבים ומאהלי

של אחוזת 'סנט לואיס' בפוריה ואחוזה שיקגו (בשרונה 1913-1915) הכשירו הפועלים את הקרקע ונטעו באדמות שרונה מטעי שקדים וזיתים. במקום נבנו שני בתי מגורים, מטבח, חדר אוכל, חדרי מגורים לפועלים. המבנים הוקפו בחומה מאבני בזלת. לפרנסתם עבדו הפועלים בסיקול, בהכשרת הדרך לבית-גן ובטיפול במטעים. גם איכרי מושבות הסביבה יצאו נשכרים ממטעי האחוזה 'סנט לואיס' ו'שיקגו' ועבדו בהם עם פרדות בחרש ועיבוד השדות.

למרות המאמצים הגדולים שהושקעו במקום, עם פרוץ המלחמה בקיץ 1914 נותק היישוב היהודי בארץ-ישראל ממקורותיו הכלכליים. אט אט השתתקו מערכות החיים, העלייה פסקה ויהודים רבים היו מועמדים לגירוש בשל נתינותם הזרה. המצב במושבה היה קשה עד לסיימה של מלחמת העולם הראשונה. שטחי מטעי השקדים חרבו עקב מחסור בידים עובדות ותלאות המלחמה. נותרו בה שלוש משפחות וקבוצת פועלים קטנה. לאחר המלחמה נעשו מספר ניסיונות לחדש את ההתיישבות במקום הן על ידי 'קבוצת הרועים' - שפעלו ל'כיבוש המרעה' והשתייכו לאגודות 'בר

גיורא' ו'השומר' (1921-1918) והן על ידי 'קבוצת בריסק' (1925-1923) שמנתה 22 חברים וחברות חלוצים בני העלייה השלישית. שני המהלכים לא הצליחו עקב קשיים כלכליים וכל קבוצה עזבה בתורה את המושבה.

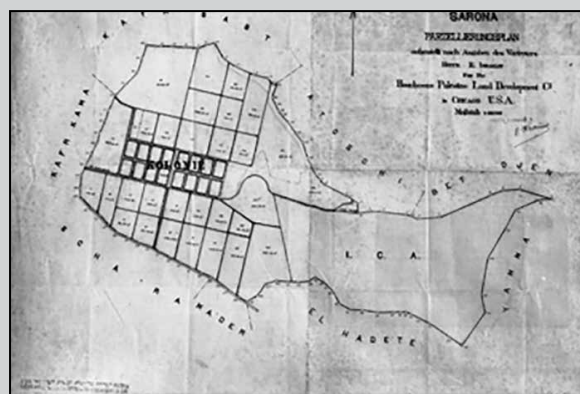
בשנת 1927 עזבו אחרוני המתיישבים את אדמות שרונה, שהיו משועבדות לחברת פיק"א. זו החכירה את האדמות לאיכרי המושבה יבנאל (שעיבדו אותן עד שנת 1936) וכן למוחמד סמר, מהשבט הבדווי ערב א-זביח, ולצירקסים מכפר כמא.

בשנים 1930-1936 עיבדו איכרי יבנאל שטח של 3,000 דונם לערך מקרקעות שרונה. החצר והמבנים של 'אחוזה שרונה' שמשו בתור מחסנים לתבואה ולכלי העבודה של החוכרים. "בעקבות המרד הערבי" בשנת 1936 החריבו ערביי הסביבה את היבול ושרפו את הבתים...במשך שנת 1936/37 הערבים תפסו שטח של 1,000 דונם בערך, והאדמה שהייתה מעובדת על ידי איכרי יבנאל".

בשנים 1937-1938 חודש עיבוד הקרקע בשטח של 2,000 דונם על-ידי ארגון 'משמר השלושה' מיבנאל.

קשיים כלכליים רדפו את המקום במשך שנים: חברי האחוזה שהתיישבו בשרונה דרשו

מושב שרונה הוא מושב עובדים במזרח הגליל התחתון ומשתייך השייך למועצה האזורית הגליל התחתון. שרונה שוכנת במרומי רמת שרונה - כפר תבור, מצפון לכביש כפר תבור - כינרת (כביש מס' 767). המקום הוא רמה בזלתית אופיינית לגליל התחתון המזרחי. באזור זה שכן לפני יישוב יהודי מהתקופה הרומית-ביזנטית - שרידיו התגלו בחפירות בשנת 1932, ועל שמו קרוי המושב. העיירה התלמודית 'שרונה' נזכרת כבר באונומסטיקון של אוסביוס (תחילת המאה ה-4 לספירה). שמה השתמר ביחירת שרונה' הסמוכה, בה נתגלו שרידי בית כנסת קדום ותבליטי מנורת שבעת הקנים.

איור 1: תוכנית המושבה שרונה - אחוזת שיקגו ארה"ב, 1913

פרק א - 'אחוזה', 1913

שורשי של המושב וראשית סיפורו נעוץ כאמור בהתיישבותה של 'אחוזה שיקגו' בגליל התחתון, על אדמות שנרכשו ע"י יק"א. בפי אנשי אחוזת שיקגו נקרא היישוב החדש בשם 'רמה', אך בפי כל הוא נודע בשמו שרונה. מהלך התיישבותי זה עורר שמחה רבה בקרב איכרי מושבות הסביבה, שהיו חשופים לפגיעות שודדים ומרצחים ונטע בהם ביטחון. עד לבנייתם של בתי אבן ומבני משק, התגוררו פועליה הראשונים של 'אחוזה שיקגו' בשרונה, בחורבות ובמכלאות של הכפר הערבי סרונה. בפיקוחו של אליהו איזרעאלי (מאיכרי קסטינה, היא באר טוביה, ומנהלה

חומה ומגדל - בנובמבר 1938, הוקם היישוב שרונה בחצר היישוב הישן בשיטת 'חומה ומגדל'. בצילום זה נראית חומת האבן ובתים בתוכה של היישוב שרונה הישן. את הפרצות בחומה סגרו עם חומה כפולה עשויה עץ ובחצר הקימו את מגדל השמירה. מקור: נדב מן במדור "מסע אל העבר", 20/12/2013, ישראל היום

איור 2: נייר מכתבים וכתרת של המושבה 'רמה' (שמה הראשון של אחוזת שרונה) במכתב משנת 1917 מקור: אצ"מ

השנייה - לצבא הבריטי. בשנת 1943, החלו המתיישבים בשרונה בבניית בתייהם הפרטיים, כחצי ק"מ מ'חצר האחוזת'. על תכנון היישוב הופקד האדריכל ריכרד קאופמן ובקיץ תש"ה (יולי 1945), אושרה מפת התכנון של המושב.

פרק ג - שרונה, מושב עובדים

שלוש שנים נמשכה בניית בתי המגורים ובאפריל - מאי 1946 עברו ראשוני המתיישבים להתגורר בבתיים החדשים. שלושים המשפחות החלו בהקמת משק פרטי, כיאה למושב, שכלל רפת, לול ופלחה.

המושב נבנה בתבנית יישוב שתכנן ריכרד קאופמן ושומר עד היום על תבניתו זו.

המעבר לבתי הקבע סימן את ראשית פירוקה של חומת הבולת של 'האחוזה'. חלקים מאבניה שימשו לבניית אחד מקירותיו של בית העם במושב. כמו כן ניתן לראות שימוש משני של האבנים בריצוף ובנייה בחצרות של בתי המושב. בימי מלחמת העצמאות נמנו במושב מאה

תב"ע מושב שרונה, יוני 1945, תכנון אדריכל ריכרד קאופמן
מקור: אתר רמ"י

ושלושים נפש. חלק מחבריו השתתפו בלחימה בגליל התחתון ועמק הירדן.

במהלך המלחמה השתנתה המפה היישובית בגליל התחתון; כפרי הערבים, שסבבו את שרונה ואיימו על יישובה, ננטשו בחורף תש"ח (ינואר 1948).

לאחר המלחמה אושרה תכנית להרחבת המושב (ינואר 1951), ומספר המשפחות הוכפל לכדי שישים. כמחצית מהמשפחות (הוותיקים), התגוררו בבתי אבן ומחציתם השנייה (החדשים) השתכנו בצריפי עץ למשך כעשור. מענה לבעיית המים ניתנה לשרונה בעקבות השלמתו של המוביל הארצי של חברת 'מקורות' בשנת 1964 וחיבור המושב לרשת הארצית.

כיום (2021) מתגוררים במושב כ-570 תושבים, מתוכם 71 בעלי משקים ועוד כ-40 משפחות שנקלטו בו במהלך שתי הרחבות.

רק מגדל השמירה שנותר בשדות מספר את סיפור אחוזת שיקגו ומושבת שרונה שבין החומות.

אתר החצר הראשונה של שרונה: בסיס מגדל המים
2019 צילום ע. אסתרליס

אדריכלות בהתמחות בשימור, בעלת משרד אדריכלי המתמחה בשימור מבנים ואתרים ויעוץ לתוכניות מתאר בנושא שימור.
ד"ר דותן גורן, חוקר תולדות ארץ ישראל בעת החדשה.

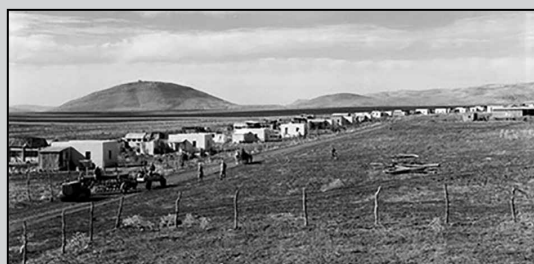

איור צילום משנות ה-40 של מושבת שרונה בתוך החומות האחוזת
מקור: ארכיון מושב שרונה, באדיבות מר יובל סולנקו

לאט-לאט הם מטפסים על ההר. לעיני הנוסעים נגלים שדות רחבים. שמאלה מן הדרך עומד כפר ערבי ולידו המעיין, ממנו יובילו מים עבור אנשי הנקודה. והנה שרונה! [...] חומה פרוצה ובה פתחים-פתחים בצורת חלונות, ערימות אבנים מונחות כזכר לחורבן [...] (כך מתוארת נקודת ההתיישבות הראשונה, "עם העולים לשרונה", דבר, 22.11.1938, עמ' 5).

ההיאחזות המחודשת באדמת שרונה הייתה ליום חג למתיישבי הגליל התחתון ועמק הירדן. כל יישובי הסביבה שלחו את אנשיהם לסייע לגורדוניסטים' בבניית צריפים והקמת אוהלים למגורים, הקמת מגדל וזרקה, התקנת עמדות, מתיחת הגדר

ואיסום הפרצות בחומת האבן המקיפה את החצר, שנותרה מימי 'אחוזת שיקגו'. אולם אז פרצו

מושב שרונה בשנת 1947, עם הר התבור ברקע.
מקור: ארכיון הצילומים של קק"ל לא מודגש
צילם אברהם מלבסקי

התנכלויות מצד האריסים והפלחים שעיבדו את אדמות פיק"א העזובות ופנו עם הקמת היישוב. קשה הייתה מצוקת המים והצורך בהובלתם בעגלות מהמעין אל מגדל המים ב'נקודה' במשך שש שנים. החסם השלישי והמשמעותי ביותר, שהגביל את התפתחותו והתבססותו של המושב, היה הימצאותו על אדמות בבעלותה של פיק"א ולא על אדמות הלאום (קק"ל), ובכך ללא תמיכה מצד ההנהלה הציונית או גוף מיישב.

בשנת 1942 הועברו אדמות שרונה לבעלות קק"ל. בהשקעה כספית הצליחה קק"ל להגיע להסדר עם אריסים ערבים בדבר פינויים למקום אחר. בעקבות המהלך החלה הסוכנות היהודית לתמוך במתיישבי שרונה, שהיו חסרי אמצעים לפיתוח משק חקלאי והרחבת היישוב. במשך כחמש שנים (1938-1943) נאלצו שלושים המשפחות להשתכן בצפיפות רבה במבני החצר ובאוהלים וקיימו אורח שיתופי כקיבוץ למרות שאיפתם לייסד מושב עובדים פרטי. באותן שנים התגייסו מספר חברים לנוטרות ולאחר פרוץ מלחמת העולם

בדוויים, שהצרו את התנועה בדרכים ומנעו גישה למקורות המים. אל תושבי הכפרים הצטרפו חברות פורעים שתקפו מעת לעת את המושבות המבודדות והסבו פגיעות לאדם ולרכוש. להבטחת רציפות ההתיישבות היהודית, מבחינה ביטחונית וביסוס אחיזתו בחבלי הארץ השונים מבחינה מדינית לאחר פרסום דו"ח ועדת פיל, הוקמו בתהליך מואץ חמישים ושתיים נקודות התיישבות מצפונה ועד דרומה של הארץ במתכונת הידועה בשם 'חומה ומגדל'. בשיטה זו הוקמה תוך יום אחד נקודת התיישבות מבוצרת, שיכלה להתגונן מפני התקפה ערבית מיידית.

בקיץ תרצ"ח (22.8.1938) נחתם חוזה שבו מסרה פיק"א למרכז החקלאי ולחברת 'נרי' 4,000 דונם מאדמותיה בשרונה לחכירה למשך כשלוש שנים. המרכז החקלאי התחייב מצדו בפני פיק"א "להושיב בשרונה למשך תקופת החוזה..... קבוצת פועלים של לא פחות מארבעים איש,

מ'ארגון גורדון', המוכשרים לעבודה; ומתחייב לעבד ע"י הקבוצה הזו את כל האדמות הנ"ל מבלי להשאיר שום שטח בור, לזרוע בהן תבואות... ולשמרן מכל הסגת גבול שהוא". (אצ"מ, J15/4311/7, חוזה בין פיק"א למרכז החקלאי מתאריך 22.8.1938). הסוכנות היהודית קיבלה אישור משלטונות המנדט להתיישבות חברי ארגון 'גורדון' על אדמות פיק"א בשרונה באוקטובר 1938.

כך, במסגרת הקמת שישה יישובים בגליל התחתון המזרחי, נוסד ב-כ"ב בחשון

תרצ"ט (16 בנובמבר 1938), מושב העובדים שרונה כיישוב 'חומה ומגדל' על אדמות פיק"א. היישוב החדש בשרונה הוקם בתקציב משותף של קק"ל ו'קרן היסוד'. מייסדיו היו חברי 'ארגון גורדון', שחיו במשך כשלוש שנים במסגרת פלוגות הכשרה בשרון וביהודה ועיבדו את אדמות פיק"א שבבקעת יבנאל. מרדכי שורצפלד תיאר את העלייה על הקרקע, שלוותה באבטחה אל נקודת ההתיישבות המחודשת בשרונה:

[...] אחד לאחד מתכנסים אנשים ועל כתפיהם מכושים, אתים, פטישים, גפירים בתחמושתם המלאה מתאספים על-יד המפקדים ומסתדרים בשורה. אלה הם האנשים העולים לשרונה [...] "המשורייני" יצא כבר לגשש את הדרך, האוטומובילים טעונים צריפים, קרשים, חביות וכל מיני כלים וחומרים לעבודה [...] "המשורייני" חזר, הדרך פנויה ואפשר כבר לזוז. ששה נערים, בני המושבות, יוצאים ראשונה לדרך על חמורים... ממרחק נשמע רעש האוטומובילים המתקדמים בשיירה עם המשאות הכבדים.

בעשורים האחרונים התודענו במועצה לשימור אתרים לנושא השימור הפיסי והטכנולוגי. מי שתוּך לרבים מאיתנו את הנושא היה רן חדותי ז"ל שהלך לעולמו בחודש מאי האחרון. מעבר לעשייה ולפעילות שלו בתחום השימור בבסיס האם שלו בעין שמר - החצר הישנה, הרכבת וחצר המכונות החקלאיות, ריכז רן במשך שנים רבות את תחום שימור הטכנולוגיות במועצה לשימור, והוציא לפועל עשרות פרויקטים של שימור ותפעול מכונות מראשית ההתיישבות ברחבי הארץ. אמרת טרקטור יש, מנוע עתיק, שרוצים שיחזור לחיים, אמרת רן. כל זאת בזכות אהבתו הגדולה והניסיון שרכש לאורך השנים. שנים רבות ליווה רן גם את קביעת השילוט של המועצה לשימור המוכר, ורן חסר לכולנו.

שאל כוכבי משתף אותנו עם סיפורו של ה"טוונטי-טו" מקיבוץ הזורע ומחזיר אותנו לתחום השימור הטכנולוגי ולעשייה של עוד 'משוגעים לדבר'. תחום שימור נוסף המוצג כאן הוא שימור תרבות, והכל מתחבר יחד לסיפור אחד על טרקטור הזחל הראשון הקטרפילר 'טוונטי-טו'.

אלה תולדות ה"טוונטי-טו", שאל כוכבי

א. הטרקטור

מעט עובדות, הרבה אגדות, שיר אחד...

דצמבר 1935 - בפרוטוקול שיחת החברים כתוב שהוחלט לרכוש טרקטור. כאן תחילת האגדה אודות הטוונטי-טו.

מהתבוננות בתמונות הארכיון של הטוונטי-טו והשוואה לספר ההוראות המקורי עולה כי המודל שנרכש הוא מסדרת ייצור שלאחר 1934, אך קודם ל-1936, הווה אומר 1935.

סדרת הייצור המתאימה לשנה זו היא: 2F, ומספרי הייצור הם 1606 עד 5335. טבלת סדרות הייצור מופיעה בספר ההוראות של הטרקטור וצילומה - במצגת.

אחד מ-3730 הטרקטורים הללו היה גם טרקטורנו, וכמו מרבית הטרקטורים, הקטנים והגדולים, של חברת קטרפילר, הוא יוצר במפעל העיקרי של החברה בפאוריה, מדינת אילינויס. (Peoria, IL, USA).

באוגוסט 1936 מדווח לשיחה שקיבוץ הזורע מנסה להתקשר מסחרית, כקבלן משנה, עם חברת 'חריש' לביצוע עבודה, עבורה. משמע, הטרקטור אשר הגיע להזורע במהלך 1936, באוגוסט אותה שנה כבר היה קצת מובטל... **אפריל 1937** - נופלת החלטה על רכישת טרקטור שני, למרות הנאמר למעלה. הזיהוי הפרטי של הטרקטור המשוּפָּץ כעת בהזורע, הינו מעט בעייתי. התמונות של לוחיות הזיהוי נמצאות גם הן במצגת ואפשר לראות זאת שם: ברור שהוא מסדרת 2F וקרוב מאד לוודאי שהוא משנת הייצור 1936 או משנת 1937 - הווה אומר "צעיר" יותר מהטרקטור של הזורע.

בספטמבר 2010 החל צוות טכני שכלל את אמנון פלד בראש, ערן מרמרי ואפרים טיקטין לשחזר ולשפץ את הטוונטי-טו.

כותב שורות אלה צילם את תהליך השיפוץ, הרחיב את התייעוד בעזרת חומרים מארכיון הקיבוץ והשלימו במחקרים נוספים - והריהם לפניכם.

הנה, "הטוונטיטו הקטן" כבר הרבה פחות אנונימי.

כאמור למעלה, הטרקטור אינו הטוונטי-טו המקורי של הזורע. חלקי הטרקטור נרכשו בגבעת-ברנר כאשר הוחלט על שימור הציד החקלאי בקיבוץ. הרכישה התאפשרה לאחר שאנשי גבעת ברנר התייאשו מהאפשרות 'להחיות' את העצמות היבשות הללו.

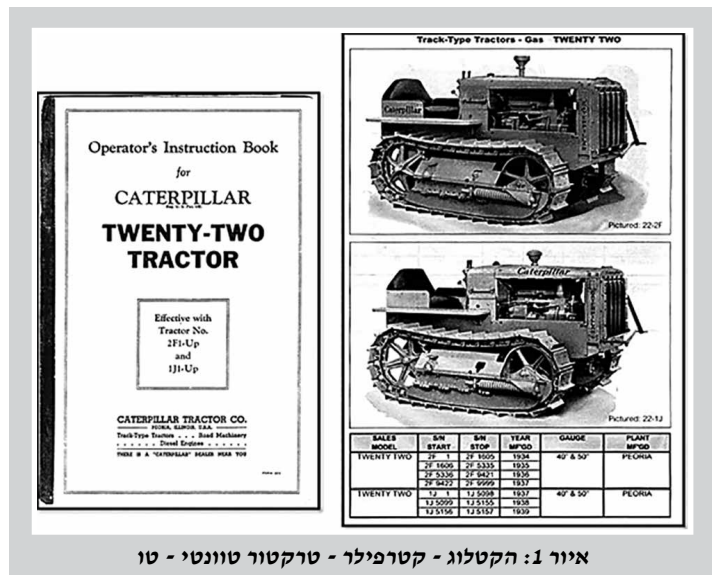
מלכתחילה היה ברור שלא יהיה זה 'שימור מוזיאלי-טהרני' אלא 'שימור פונקציונלי'.

טרקטור שיוכל להמחיש את השימוש המקורי: עיבוד קרקע ושינוע. משהוספה לטוונטי-טו התנעה חשמלית נעשתה ההמחשה אפילו קלה יותר...

הצוות בניצוחו של אמנון פלד שינה במעט את המפרט הטכני. ההתנעה - הידנית, המנואלה - הייתה בעזרת בנזין ולאחריה הופעלה המערכת על נפט. בשימור אוחדו שני מיכלי הדלק והטרקטור מופעל כעת על בנזין בלבד. המנואלה המקורית (ידית ההתנעה) הייתה קבועה למקומה בעזרת מתלה עור שנראה היטב בתצלומים. בשימור הוקפד לשחזר את השניים.

המנוע על כל רכיביו עבר 'שיפוץ מנועי' סטנדרטי: השחזת הקדחים, טבעות האיסוס,

מוקדש לזכרו של מאיר נה"ב

לתרבות היהודית, ועל כן שבו והעדיפו ראשוני הזורע את התרבות המערבית האוניברסאלית. בקטגוריה זו נכלל גם השיר "טוונטי-טו קטן". הלחן והרעיונות המרכזיים של הפזמון, שהושר באחד מחגי הקיבוץ בשנות ה-40 המאוחרות - לקוחים משיר שהיה להיט בקצב הטנגו בשלהי שנות ה-20, "גיגולו" - או בגרסאות אחרות "אני רק גיגולו" - מאת האיטלקים ברמר קאסוקי ווילאמס. צאזר (J. Brammer, L. Cassuci & W.S. Caesar). השיר זכה לביצועים אין ספור בשפות רבות, ובהם אף גרסה עברית של גידי גוב, באלבום משנת 2003. בין המבצעים הרבים ניתן למצוא את מרלן דיטריך, בינג קרוסבי ודניאל סרה. בין לבין, התגלגל השיר להזורע והפך ל"טוונטי-טו".

גרסת השיר ה"הזורעית" קרובה ברוחה - מבחינת המלים והתבוננות, ומבחינת העיבוד וסגנון ההגשה - לגרסאות הגרמניות, לעומת זאת, הביצוע בגרסה האנגלית אינו דומה לביצועים הגרמניים. המלים העבריות לשיר, בביצוע גידי גוב, מרחיקות אותנו עוד יותר מתכני הגרסה הגרמנית והופכות אותו לקינתו האישית-הפרטית של הגיגולו המזדקן, המושרת בגוף ראשון. על בסיס הביצוע הגרמני של הלהיט, כתב מאיר נה"ב - שבשנים ההן היה פלח ורכז ענף הפלחה מספר פעמים, את הגרסה המקומית.

המילים הפותחות בגרסה הגרמנית הן: "גיגולו יפה, גיגולו מסכן...", מכאן ל: "טוונטי-טו מסכן היית לזקן, אין לך עוד כוח" - הדרך קצרה, ואז, בבואם לשיר לטרקטור הזקן שלהם, בן העשר, היה הגיגולו המזדקן, ה"כלי שאין עוד חפץ בו, מודל מתאים מאין כמוהו גם מבחינת הסיבה התרבותית וגם מבחינת השפה.

כאמור למעלה, ועל פי המילים המזכירות את גיל הטרקטור, היו המייסדים בשנות ה-30 המאוחרות או ה-40 המוקדמות לחייהם; הם אלה שנשארו בעול הפרנסה והאחריות. אך השיר, המאופיין בחותם נוסטלגי כבד, מספר לנו בעצם, כיצד חולפת תהילתו של הדור וכיצד חולפת תהילתם של בני אדם ושל חפצים. האם היה כאן ביטוי לא מודע לתחושת הוותיקים דאז? המקור מתאר את הגיגולו היפה, הלבוש כהלכה, אשר 'חורש' במרץ את רחובות הכרך ואת ליבן של נשים רבות. הוא אשר מיצה את תענוגות החיים עד תום, נעזב ונשכח כעת מלב כולם, ובעיקר מלב כולן. הפשט מתאר לנו את

שיר "הטוונטי-טו" בגרסת הזורע

שיר הטוונטי טו	מילים: מאיר נה"ב	שיר יונתן פלני
טוונטי טו קטן	עליך טוונטי טו	וזהו אורח קוראים
אל תשכח הזקן	כל עונה ועת	אורח לזקנים
לפני קשר שנים	מגדעון וקר דן	לעבודה קשה
בוא אל החתן	גם רודי הזקן	בסוף הכלומה
הברקת כנגדך	בט טוונטי טו	נסיקה לאמריקה
שטחו החברים	בט יצחק השחקן	הבקט מהשיחה
היית הרטון	אורח טוונטי טו	טט טוונטי טו
בין יקנעם וקיסון	אורח טקלים	מכך רגל עד קדקוד
טבל הטרקטורים	אמה כמו פקיד	לך יכירך ידוד
:הזמנים טוונטי	:הזמנים טוונטי	:הזמנים טוונטי
הפליטים מהחלפים	הפליטים מהחלפים	הפליטים מהחלפים
:הזמנים טוונטי	:הזמנים טוונטי	:הזמנים טוונטי

תודה לגדעון אמיר שזכר והזכיר את מקור השיר.

השיר "גיגולו" בגרסה הגרמנית

תרגום - רוני ושאל כוכבי

גיגולו יפה, גיגולו מסכן,
שָׁכַח את שעבר,
היית כמו הוסאר
בבגד מפואר
דוהר בראש חוצות.

מְדִידָה הם פֶּאָסָה, אהובות אומרות "אֲדִיָּה",
עולם כל כך יפה, אתה במחלצות -
גם אם לבד נשבר -
פניך שוחקות,
הם המשלמים - עליך רק לרקוד.

Schöner Gigolo, armer Gigolo,
Denke nicht mehr an die Zeiten,
Wo du als Husar,
Goldverschnürt sogar,
Konntest durch die Straßen reiten.

Uniform passée, Liebchen sagt adieu
Schöne Welt, du gehst in Fransen.
Wenn das Herz dir auch bricht,
Zeig ein lachendes Gesicht.
Man zählt, und du mußt tanzen.

שאל כוכבי, הזורע, חוקר תולדות ארץ ישראל
ועוסק בשימור הזיכרון

איור 5: הטוונטי-טו - שלב הסיום. התוספת המאוחרת - התנעה חשמלית. הסוללה מוקמה על הכנף השמאלית. במקור, על כנף זו היה מחובר ארגז כלים ידית ההתנעה, המנואלה ורצועת הרתימה שלה, שומרו.

איור 4: במהלך השיפוצים. גם הצבע האפור של בלוק המנוע והרדיטור [המצנן] הכרסני אינו מקורי. הצבע הצהוב היה הצבע המקורי של הטוונטי-טו. ה'צהוב' הפך לצבע התקני וכמובן לסמל המסחרי של קטרפילר בשנת 1931.

יוצא לאור על ידי המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מחוז צפון

קישור לעיתון בכתובת האתר: www.shimur.org

להפצת הגיליון באמצעות הדואר האלקטרוני יש לשלוח את פרטי הדוא"ל לכתובת:

revital@shimur.org.il | רויטל טל' 03-5086625

מערכת העיתון:

ד"ר אסתי ינקלביץ, אורי בן ציוני, יעקב שורר, ד"ר שלי-אן פלג

כתובת המערכת:

המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, משטרת נהלל, ת.ד. 865 רמת ישי 3009500

טלפון 04-6415073 | פקס: 04-6514540

כתבות באורך כ- 1200 מילים ניתן לשלוח למערכת estiyan@gmail.com

עורכת העיתון: ד"ר אסתי ינקלביץ

עריכה לשונית: אלינור רדאי בן שאול

עריכה גרפית והדפסה: י.ט.כ. תעשיות דפוס בע"מ מגדל העמק 04-6540243